

अभिव्यक्ती

देगलूर महाविद्यालय, देगलूर

१९८१-८२, १९८२-८३-

एन. सी. सी. चे वार्षिक प्रशिक्षण शिबीर (परमणी) प्रसंगी देगलूर महाविद्यालयाचे छात्र

अद्वत व्यापारी शिक्षण संस्थेचे
देगलूर महाविद्यालय,
देगलूर.

वार्षिकांक

अभिव्यक्ती

१९८१-१९८२

१९८२-१९८३

प्रकाशक

प्राचार्य रघुकृष्ण शेट्टे

संपादन प्रमुख

प्रा. पुरुषोत्तम देशमुख

मुखपृष्ठ

श्री वि. रं. भांगे

मुद्रक

निर्मलकुमार सूर्यवंशी

निर्मल मुद्रणालय,

कैलास नगर, नांदेड.

मनोगत

'अभिव्यक्ती'चा हा अंक सादर करतांना आनंद वाटतो आहे. अंक प्रकाशित केला म्हणजे झाले असे आम्ही मानत नाही. शिक्षण ही एक अखंडपणे चालणारी प्रक्रिया आहे. अनंत अडचणीवर मात करून प्रतिकूल परिस्थितीला अव्हान समजून आमचा प्रवास चालू आहे. काही कार्ये होत आहे. काही पुरुषार्थ घडत आहे.

विद्यार्थ्यांनी, आम्ही प्राध्यापकांनी व संस्थेने केलेल्या प्रयत्नांची नोंद व्हावी हाच अंकाच्या सिद्धी मागील हेतू होय. मराठवाड्यातील एका व्यक्तीचा, एका संस्थेचा वा एका भागाचा विकास म्हणजेच मराठवाड्याचा विकास अशी आमची श्रद्धा आहे. पिढ्या-पिढ्यांच्या अज्ञानाच्या गर्तेमध्ये पिचत पडलेल्या ग्रामीण समाजाच्या उत्थानाचे बिकट परंतु परिवर्तनासाठी आवश्यक असलेल्या धडपडीचे कार्य नियतीने आमच्या सारख्या शिक्षण संस्थेकडे सोपविलेले असते. ते कार्य आम्ही सर्व जबाबदारीची जाणीव ठेवून कृतीशीलच राहण्यातच आम्ही स्वतःला धन्य मानतो.

एक वर्ष संपले, आमच्या महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांमध्ये श्रद्धा, सहनशीलता, निर्भयता व शिस्तबद्धता जोपासली जावी. त्यांना त्यांच्या आयुष्यामध्ये कर्तव्यदक्षतेची व प्रामाणिकपणाची जोड आम्ही प्राध्यापकांनी देवून विचारपूर्वक अंगिकारिलेले हे अजोड कार्य अविश्वांत करित राहणे ह्यातच आमच्या जीवनाची सार्थकता आहे असे आम्ही मानणारे.

आमच्या ह्या ज्ञानदानाच्या कार्याद्वारे सुशिक्षित, संस्कारक्षम होऊन निर्विघ्न, निरामय, निर्दोष व निर्मल अशी मने घडविली जावीत हीच शुभेच्छा !

- रघुकृष्ण शेट्टे
प्राचार्य

To the Readers •

We are happy to present the ABHIVYAKTI of 1982-1983 to our young readers and to our esteemed well-wishers here and outside Degloor.

One reason why we are happy, is we could change the exterior of our Annual number to some extent though not interior. The form of Abhivyakti, i.e; expression, we could not alter. For, it is the students, who contribute to it, have limitations of their own. Their way of expression and outlook are the same, despite our insistence and guidance in that direction.

However, we have made sincere efforts to enrich all the sections—English, Marathi, Hindi and Urdu – of Abhivyakti with articles on variety of topics of general interest. Hope, you will relish this dish, appreciate and encourage the student-editors to bring out a better Abhivyakti next time.

— P. D. Deshmukh
Chief Editor
Abhivyakti (1982-83)

OBITUARIES •

- 1 The Principal, Staff and Students paid homage to Shri Narhar Kurundkar, Prinicial, People's College, Nanded, and noted Marathi literary critic. His death is an irreparable loss to the literary, educational and social fields in Maharashtra.
- 2 Mr. C. D. Deshmukh, noted Economist one of the first rank ICS officer of Pre-Independence India and first Finance Minister of the Govt. of India. died of old age. He belongs to the rarest self-less generation of politicians and politics. For long he was an ideal before the Indian elites of the mind twentieth century. A mutti-linguist himself, who believed in the greatness of Ancient Indian culture and strove for leading the country on the path of economic progress. It is hard to find such a giant of an Indian, again.
- 3 The College expressed its deepest grief over the sad demise of Acharya Vinoba Bhave, veteran Bhoodan leader, and the death of Mrs. Sharadchandrika Patil, Education Minister Maharashtra State.
- 4 One of the members of our non-teaching staff Mr. Gangaram Allumwar, passed away at an early age, after a brief illness. Prin. R. K. Shetye, the teaching and non-teaching staff and students were shocked by the sad news. The loss of Mr. Allumwar is the loss of some one near and dear. We heartily console the grief-stiken family of Mr. Allumwar.
- 5 Shri Ramesh Jadhav, student of B. Sc. I yr succumbed to death, after a period of high fever, during University Exams.

In the Quest of Eternity : **OBITUARIES** Arthur Koestler

In February last, at the age of 78, Arthur Koestler and his wife Cynthia bade good by to the world. They committed suicide. Cynthia, his secretary and third wife, who was living for him, also died for him. This reminds one of the age-old tradition of 'Sati' followed by the Maratha Women.

It is needless to mention here that Koestler was a renowned author of the novel 'Darkness at Noon'. It created a great sensation in the world, especially in the communist world. For, Koestler was a Communist for 7 years, stayed in Russia for quite a long time and then become an anti-communist. He had studied Stalin, his brutal politics and terrorist activities. The novel is an outcome of his frustration about communism and fascism. The novel did not receive any applause in Britain, and was burnt by the communists and the Nazis. Koestler later mentioned in his autobiography that it was a valuable certificate awarded to him.

But Koestler was not just a writer of political novels like 'Darkness at Noon' and 'Thieves in the Night.' He was also deeply interested in the study of constellations, human psychology, philosophy. Darwin's theory of evolution and all sciences. He had a regard for Darwin, but he was not ready to believe that Darwin's was the last word about the genesis of the man.

Arthur Koestler was always in the quest of eternity till the moment he gathered himself in to the eternity. He left this world because he had nothing else to do. He had said

once that he could not live any longer if could not keep himself busy. All his life he advocated the principle of useful death to those who are suffering from bodily or mental illness or to those who simply do not want to live any more.

Only a man like Dostoevsky can write about Koestler's life and death. Like Dostoevsky himself, he was in revolutionary politics and was also sentenced to death. The former was freed by the Czar at the last moment, and the later was saved by the joint request made by a few international men of letters. He had experienced the pangs when he was in the shadow of death. That's why perhaps, he had joined the movement against death-sentence to political prisoners.

Sublime restlessness of men like Koestler widens the horizons of human sensibility and adds meaning to life. Now Koestler is no more, but his books are there to enrich the world of thought.

Tennessee Williams : Artistic Commitment

That a Pulitzer Prize-winner American play wright named Tennessee Williams died in a New York hotel is indeed a bad news. He was one of the greatest contemporaary dramatists getting a world-wide reputation. All men and women enter and exit the world all alone, living a life surrounded by kith and kin. But Tennessee Williams lived a life of a nomadic, spending much of his tune in hotels here and there and chose a hotel also for making his ultimate departue. He was 69.

Tennessee, a cobbler's son, is remembered by his plays like "A Steet-Car nanded Desire," "Cat on a Hot-ten Roof" "The glass Menegerie," and "Sweet-Bird of youth." Thrown away from nature in his childhood and unable to adjust himself with the new surroundings, he was subject to an all-pervasive despair. The experience of his loneliness influcned his writings very much.

Much early in his life it dawned upon him that the world had only two classes of people, the haves and the have-nots, and that he belonged to the other class. His childish world was divided into two parts. One was the room where he was standing with his elder sister full of warmth, flower like feminine feelings and little glass toys. The other world was outside the room, the world of hard-hearted, merciless men. He got rid of his earlier name Thomas leivier Williams and became Tennessee Williams, only to sever his relations with the past.

But his misfortune was always an obstacle for him. He sold shoes like his father, because a waiter in a hotel, looked after pigeons for some time, and yet continued writing. His first drama, a one-act play brought him a prize of a hundred dollars. His first three-act play 'The Glass Menagerie' was staged in 1945 and won him laurels from renowned critics. He was described as a new star on the stage. With this he got security and stability as a writer. But he thought 'Security to artist is death in itself'. He suffered from many diseases—heart-attack, cataract in the eye, and appendicitis. He ran away from a hospital when someone suspected it to be cancer, and wrote out his 'last message' for the world! Loneliness was a curse to him about which he was always speaking. But this curse was also a boon to him. He was happy when he was alone. For during his solitude only, the many-splendoured world of his imagination would come alive. Despaired women, and men cavessing the piercing secrets of life, the outlaws and the like. He lived happily in the company of these imaginary characters. The stage was to him a place where all such people were most welcome. We meet them in all his plays. The genius of Williams never allowed himself to abide by social commitment but it always honoured artistic commitment. His follies were the short comings in his virtues. Tennessee Williams was a man who lived in the past working forward to the bright future. Thus he was simultaneously associated with the past and the future. He had an uncanny knack of making tragic characters look ludicrous. Poetry is another quality of his dramatic art, which can apparently be seen from the titles of his plays. Tennessee Williams and Arthur Miller, another contemporary and also an American dramatist have influenced the Marathi drama, as Brecht, Ionesco are doing at present.

* Indeed, Tennessee Williams is an epochmaking dramatist.

FELICITATIONS •

- Prof. R. K. Shetye, now Principal of the College was conferred on M. Phil by the Chandigarh University in the year 1980-82.
- Prof. L. G. Karadkhedkar, of the Chemistry department is the first Ph. D. of our College. He did his doctoral research at Marathwada University.
- Prof. M. Babu, of the Botany department, has just submitted his doctoral thesis to Marathwada University. We Congratulate him in anticipation.
- Prof. N. R. Kulkarni, Head Physics department, has published his research paper on in Current Science (Bangalore) of 1983.
- Prof. S. R. Jaju, Head, Hindi department and Prof. P. D. Deshmukh, Head English department, have been unanimously elected as Representatwars of the Teaching staff, and M. Ishware, Laboratory Asstt. as the Representative of the non-teaching staff to the local Management Committee of Degloor College.

- Editors

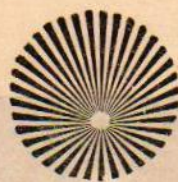
Old Order Changeth Yielding Place to New

Prof. R. K. Shetye

Prof. M.D. Kulkarni

On the eve of the new academic year, the erstwhile Principal, Prof. M. D. Kulkarni, Head, Deptt of Mathematics handed over charge of Principalship to Prof. R. K. Shetye Head, Deptt. of Botany. During the period of Principal M. D. Kulkarni, the college resumed its path of progress at a brisk pace. Prof R. K. Sheyte, the new principal, has an over-bumming enthusiasn end an adequate imagination to lead the institution onwards ! We express a vote of thanks to Prof. Kulkarni, wish best of luck Prof. Shetye.

- Editors

**"The tender grace of a day that is dead,
will never come back to us"**

- Tennyson

Mr. Gangaram Alamwar

Editorial Note :

It is indeed a matter of pleasure to place the ABHIVYAKTI of 1982-1983 in the hands of our readers.

Like a tree,

we each

must find

a place

to grow

and

branch out

We hope you will find the editor's note taken by the student-writers.

Your valuable encouragement to be a source of constant inspiration.

- Editor

ABHIVYAKTI

Contents : Effects of Processing on Vitamins - Mrs. N. S. Deshpande

English-Section

Progress of Sports in Education - B. M. Karandhoke

Middle-class People & Rising Prices - G. S. Patil

Editor
Shrikant Atkalikar
B. Com. III

Advisor
Prof. P. D. Deshmukh
Head, Deptt. of English

Degloor College, Degloor. Dist. Nanded

Editorial Note :

It is indeed a matter of pleasure to place the ABHIVYAKTI of 1982-1983 in the hands of our esteemed readers.

This issue brings a variety of articles on science, education and economics of the present day, plus a short story and a travelogue.

We hope you will appreciate the efforts taken by the student-writers.

Your valuable encouragement, to us is a source of constant inspiration.

- Editor

- Contents** :
- Effects of Processing on Vitamins
- Miss Medha Deglookar
  - Importance of Sports in Education
- R.M. Karadkhedkar
  - Middle-class People & Rising Prices
- G.S. Patil
  - The Last Letter
- Siddique Javed
  - Vitamins
- Miss Sulbha Kapratwar
  - A Tour to The South

Effect of Processing on Vitamins •

• **Miss Medha Degloorkar**

B. Sc. I year (Bio)

Cooking involves one of the following processes—wet method of treatment like boiling and steaming, and dry methods of treatment like frying, roasting and baking. The wet method of cooking leads comparatively to greater losses than the dry methods. Cooking effects on the value of vitamins as well as on proteins, carbohydrates, fat, etc. Ordinary cooking causes little loss of proteins, fats, etc. in cereals, pulses, and meat. In vegetables, however, there may be some protein loss on boiling in water, particularly when salt is used in cooking and the cooking water is discarded.

Certain amount of minerals & vitamins are lost even during preliminary treatment of washing prior to cooking. It is a common practice for the housewife to wash rice three or four times with large amount of water before cooking. Considerable amounts of minerals pass into the water. Rice of poor commercial quality naturally requires more washing than rice of good quality does and in the process there is a loss of minerals, The B Vitamins, especially thiamine and nicotinic acid, are also lost to the extent of about 40 percent. The rice “conjee” or the surplus liquor strained away after cooking rice also carries with it a part of the vitamins. It will be a good practice

to wash the rice only if necessary with the least quantity of water and cook it in just sufficient amount of water so that all the water is absorbed and no "conjee" is discarded.

The vitamins, particularly the members of the water soluble group, that show greater loss as a result of cooking. Vitamin A or carotene is not affected when food stuffs are cooked in water. But in shallow frying or roasting there may be considerable loss of this vitamin. In the preparation of chips, et, in which the vegetables are cut and fried immediately in hot deep fat for short time, the loss of vitamin A is perhaps not high.

The loss in thiamine due to cooking may be occasioned partly by the destruction during cooking and partly by the dissolution of the vitamin in the cooking water. If excess water is used and the cooking water is discarded, a loss of as much as 50 percent of vitamins can occur. Further, if soda is added, especially while cooking dhals or pulses to facilitate cooking or to preverse the colour of the dhal, most of the thiamine is destroyed.

A substance like tamarind with high acidity, if added to cooking water, has a preservative effect on the vitamins. Especially vitamins C, which is water soluble and is also easily oxidised, is lost through leaching in the boiling water and also during the interval between cooking and actual consumption. It may be preferable to cook leafy vegetables with the lid on with minimum exposure to air and in the minimum quantity of water. Milk is a poor source of vitamin C, and a major portion of this vitamin is lost in boiling.

Harmful disease-causing organisms present in food stuffs are killed as a result of cooking. The digestibility of

several foods is improved by cooking. Biotin, a vitamin of the B group, is present in fair amounts in egg yolk but the white of egg contains a substance called avidin, which is capable of inactivating biotin. When the egg is cooked, avidin completely destroyed so that biotin is made available to the body. During cooking, trypsin-inhibitors are destroyed thus rendering the protein of these foods better digestible. The trioligical value of proteins in several food improves as a result of moderate heating as in ordinary cooking.

Thus cooking involves same of the harmful as well as beneficial effects. It will be better to cook the substances or food material according to their nature so that the vitamins in them are not destroyed and they are made available for the body.

Importance of Sports in Education •

• **R. M. Karadkhedkar**

B. Sc. III year

Bookish knowledge makes a child intellectually Sound; Moral instruction infuse a child love for spiritual values, sports & games give chances to a child to be mentally & physically well-equipped. Hence, games and sports shuld from an integral part of education to produce a healthy body and healthy mind. The games and sports foster the growth of sound physique, self-confidence, dedication and team spirit & lay the function of essential qualities of good character.

A sportsman never hits below the belt and always obeys the rules & regulations sincerely & surrenders to the commands of the referce. The guiding motto of sportsman is "Fair play and no favour." He is above prejudice and 'play the game.' He is liberal and generous in outlook. He gives every opportunity to come out in their best wlours. The chief aim before a true sportsman is not to attain victory but to have pleasure of playing the games. In this way, a man, fond of games & sports is fine specimen of manhood. It is very pity in our schools, colleges, the value of sports & games is not fully realised unluckily, intellictued capacity is so much emphasised that an average student does not pay head games & sports with the result that he becomes a bookworm. The

reasons of this indifference of students towards game & sports are many. Some educational institutions have no sufficient funds while some have no spacious playground. In consequence of poor provision for games and sports, only a handful of students monopolies them the rest have to wander here & there aimlessly indulging in acts of indearcy and indisciplin like molesting the innocet girls & teasing the poor hawkers & vendors. 'An empty mind is devil's workshop.' The student should be kept usefully busy at evenings & their surplus energies should be canalised property towards physical exercises.

Life is a long game and man has to play it in the spirit of a sports man. In the long game of life intcllectual brilliance & physical fitness are equally importance. Physical health combined with a sharp intellect is the greatest asser of a man. The qualities like love for games & sports cultivated at the school stage in a child become part and parcel of life till the last breath.

Middle class People & Rising Prices •

• **Patil Ganpat Sopanrao**

Who are the middle class people? The middle class people are those who are neither rich nor poor; whose monthly income in India varies from rupees one hundred and fifty to seven hundred and fifty and who have to support a big family. They may be divided into groups. The lower middle class people and the upper middle class people. They play an important role in the construction and destruction of a nation. A nation's progress and prosperity is judged by their mode of thinking and standard of living.

It is definite that the middle class people have not been benefited at all in free India. The rich have become richer and the poor have become poor but the middle class people have been adversely affected. That is why there is too much criticism against the Government. The middle class people make the intelligentsia of a nation.

The Indian Government and state Governments have imposed taxes upon the middle class people directly or indirectly. The lion's share of the income of both the Governments is from the middle class people. The rich can pay taxes easily because they are industrialists, manufacturers, business-

men, and highly placed officials. Some times, they evade tax and befool the Government and cause a financial loss to the nation. The middle class people are the real consumers. When the Government imposes new taxes upon different commodities the middle class people are badly hit. The poor are not affected because their standard of living is very low and their wants are few. Thus in free India the middle class people are the worst sufferers.

During the recent past, prices of commodities have gone abnormally high. The Government has totally failed in controlling prices. From the top to the bottom the Government Machinery full of those officers of whom the meajority is corrupt and dishonest. Ministers are too incapable intellectually to control the corrupt officers. The middle class people and the lower class people, too, are groaning under the weight of rising prices.

All the Indians irrespective of caste, will have sufficient food, cloths and other necessities of life. There fore we hoped that the general price index will come down and the middle class people will take a sigh of relief.

The Last Letter •

● **Siddique Javeed**

It was spring season. The green trees jolted like birds. Flowers smiled on the green carpets. Lake's green water flowed with sweet music. Birds song sweet and melodious songs which produced the symbol of paradise on the earth and invited human beings to observe the beauty of nature.

Asha used to see the beauty of nature every day. She was wearing the peacock blue sari and her charming face was like white lotus floating on the deep water. Her diamond ornaments looked like glittering water drops.

Near by Ashok eyed her lovingly and fondly to keep a such a rare lotus with him, he thought and fell in love with her. Ashok used to meet her continuously. Both sank into sweet conversation him hearty and solemnly would neither repair at him, nor break her words.

The days came nearer to fade the flowers of love. Soon their meetings were reported to her father, who was a big landlord. He did not like such relation with Ashok who belonged to an ordinary family but he was handsome with excellent health and he talked humrously.

Asha's father made up his mind to marry her with his relative Ashwin. He was a wealthy youth and was a better match for her. He thought "Delay might be fatal."

It was a cold and dark night, chilly air was blowing and cutting like a knife, could hear the barking dogs the road was silent. Some-one broke the news of her marriage to Ashok. He felt a great shock like a thundering clouds with reeling his head. His heart was not made of stones tears began to flow from his eyes. His mind began to recall an event of those by gone days. He fell down and muttered Asha ! Asha ! inaudibly. No one was there except some books scattered around him.

At the same time, the door was knocked, Ashok, asked to come in. It was his friend, Ashwin who had come to get blessings and congratulations from his intimate friend Ashok looked at him with deep affection. He had left the last letter behind him, and he sank in to deep sleep for ever.

Ashwin got the last letter from the pillow from the pillow. The letter addressed to his beloved Asha.

"Dear Asha ! please forget me though. I worshiped you all the time yet might have controlled your self. A daughter and a cow have to go wherever they are led to please ! you might have to pass happy life with your husband. I wish you good luck. Be happy and for ever be happy. May god bless you. We shall meet again in Heaven."

Vitamins •

● **Miss Sulbha Kapratwar**
B. Sc. 1 year (Bio)

For the life and health of human beings food, water and shelter are the most essential things. In addition to this, certain inorganic and organic compounds are also necessary for life. These organic compounds are also known as "Accessory dietary factors" or "Vitamins." Vitamins as a matter of fact are not present in the cytoplasm but are obtained by the person himself along with food. They are required in a very small quantity or traces. The most common sources of vitamins in our daily life are eggs, fishes, leafy vegetables tomato, potato, groundnuts, orange, lemons, fresh fruits, milk etc.

The vitamins are essential for growth, metabolism and maintenance of vigour. Deficiency of vitamins reduces the rate of metabolism and may result in a deficiency disease. The vitamins may be of many types, some important ones are given below –

1) Vitamin A :

It resists the living being to infection and forms visual purple in retina. Its deficiency causes night blindness in man. It is present in carotene.

2) Vitamin B (Complex) :

It is made up of several vitamins like vitamin B₁, B₂, B₆, B₁₂ etc. Vitamin B₁ is essential for proper metabolism of carbohydrates and tissue respiration. Its deficiency causes beriberi disease (nervous disease). Vitamin B₂ or Riboflavin is also essential for growth. Vitamin B₆ or pyridoxine is essential for protein synthesis and causes anemia. Vitamin B₁₂ is helpful for R.B.C. formation in man.

3) Vitamin C :

It is a water soluble vitamin and found in tomatoes and is useful in tissue respiration, normal growth of bones and teeth. Its deficiency results in scurvy, in which bones become weak and skin becomes rough.

4) Vitamin D :

It is a fat soluble and is essential for the absorption of calcium and phosphorus, thus helps in bone formation. Its deficiency causes dental caries and deformation of bones.

5) Vitamin E :

It is essential for rapid cell growth and its deficiency causes death of embryo and sterility.

6) Vitamin K :

It helps in formation of blood protein prothrombin and its deficiency causes haemorrhage in which blood fails to coagulate.

From the table given below we can know that how the vitamins are essential for human body, and the sources from which the vitamins are produced.

Name of Vitamin	Source of vitamin	Deficiency disease	Daily requirement
Vitamin A	1. Fish liver oil	1. Nightblindness	2000 to
	2. Eggs, Butter	2. Sterility in man	4000 i. o.
	3. Green leafy vegetable	3. Zeroptalmia	
	4. Tomato, papaya	4. Hyperkeratosis	
	5. Gaajar, Ananas	5. Bitot's spot	
	6. Orange, Mango	(in children)	
Vit. B complex B ₁ , B ₂ , B ₆ , B ₁₂	1. Yeast, vegetables	1. Beri-beri	Necotinic acid or B ₁
	2. Bajeri, eggs, etc.	2. Pellara	300 I. O.
	3. Banana, Papaya	3. cheilosis	Riboflavin or B ₂
	4. Grapes, Mango	4. Perlecte	1 to 2 mg
	5. Ariboflavinosis		Pyridoxin or B ₆
			1.5 to 2 gm
			B ₁₂ - 10 mg
Vit. C	1. Orange, Lemon	1. Scurvy anamia	30 mg
	2. Tomato, Papaya	2. Moeller Barlow disease	
	3. Potato, sweet Potato	3. Puers corbutic states	
	4. Milk Butter, egg		
	5. Green chillies		
Vit. D	1. Cord liver oil	1. Rickets (growth of bone)	500 to 1500 I. O.
	2. Egg yolk, fishes	2. Osteomalacia	
	3. Milk butter	3. Osteoporosis	

4. May be produced in skin by irradiation of sterol

4. Spasmophilia

Vit. E

1. Seeds
2. Vegetables
3. Wheat oil etc.
4. Yolk of egg

1. Muscular disorder 300 to 2000 I.O.
2. Paralysis
3. Serualviger disappears
4. Hemolyticanemia

Vit. K

1. Fish
2. L-L cearols
3. Leafy tissue etc.

Due to deficiency of Vit. K coagulating of blood does not take place and prolongs bleeding occurs to cause death.

A Tour to the South •

Last year college arranged a biological and Industrial Tour for B. Sc. third year students. It was decided to go to the southern posts of India. The excursion consisted a team of following persons.

Prof. V. G. Joshi (Team Manager) All Shri S. R. Naik Suresh Degloorkar, Laxmikant Deshpande, Dileep Karanjikar, Abdul Rub, Javeed Siddique, Girdhar Gadakawar, Prakash Govindwar (Lab Asst.) The tour was arranged for 18 days from 15 December to 2nd January. There were about fourteen places of interest. The southern part of India abounds in natural wealth, rare specimens of plants and animals. The tour was equally important to visit the various important cities of India as to gain the knowledge and importance of these places. During the excursion various rare specimens of plants and animals were collected. The rare specimen of plant was collected in pondichery from the "fossil stem." It is a rare monument from "THIRUVIRAT" it is about 15 to 20, 000, 000 years back. The big tree trunks were transformed into fossils. A piece of this fossil stone is collected from the original stock.

Euplectella, a rare specimen from the phylum porifera was collected in Rameshwaram. The single species costs about

Rs. 1200/- The other important species of plants and animals were collected from different places of south. Variety caeti and the fishes like skats, rays octopuses and different types of crabs and shells were collected for the college laboratory. The coral collection as well as different types of the sponges were also collected during our tour.

The information of the different cities and the places of interest are described in brief as follows.

1) Madras :

It is the capital city of TamilNadu. It has principal harbour and a finest famous beach. It is important to tourist as gateway to the south India. The city it self has an old world charm characteristic of south and has many tourist sights and shopping centres Madras is connected by air, rail and roads with all main and important cities of India.

Places of Interest : Children's Park, Zoological Garden Marina beach and Aquarium. There are many more temples The important ones are like Kapaleeshwar Temple, Parthasarthi Temple, Gandhi Mandap and Kamraj Mandap.

2) Mahablipuram :

Was a sea port built by an Emperor of Pallava dynasty. It is well known for its monuments hewn out of solid rock. There are regular buses between Madras and Mahabalipuram.

Places of Interest : Arguna's-Penance (Descent of Ganga) Rathas and shore temples.

3) Kanchipuram :

It is considered to be one of the seven sacred cities in India was successivly capital of Pallavas, the chokes and Rajas of Vijayanagar. It is known from the kocol persons that these

temples are very old built in 7 th and 8 th century by Pallavas Today not only it is known for its temples but also famous for handover silk fabrics. Kancheevaram is 77 km. from Madras. It is famous for sarees.

4) Pandichrry :

It is hailed as a land of everlasting enchantment. It is today as a living monument of french culture in India. It is known as virgin town and once possessed the mysteries and glammers of the Orient. The place of interest is pondichery are, Beach, Shri Aurobindo Ashram, French Iustitute, Jawahar Institute of Post Graduate Medical Education and Research, Botanical garden.

5) Madurai :

The greater part of the Madurai city is on the bank of river vaigai. It is one of the oldest cities in south India. The muslim invarders could not destroy the famous Meenakshi Temple and other monuments of Madurai. Dravidian culture and civilization flourished in this great city. Many scholars from all over India come to study in the Tamil Academy (Sangam) of Madurai. Madurai in an important place for foreigners who is keen on knowing about the religious and tradition of Hindus. Madurai is linked by air with Madras and Trivendrum. It is also connected by rail and road with mayor cities of India.

Places of Interest : Shri Meenakshi Temple. It is the biggest temple in India and covers about 15 acres of land. It has become the greatest attraction for every tourst who visits south.

Vaigai Dam : It is 45 kms. from Madurai on the way to Pariyar game sanctuary. On sundays the dams and the gardens are illuminated. Other important places are Gandhi Museum.

6) Rameshwaram :

Here, Shri Rama hero of the famous epic is said to have worshipped lord siva to free himself from the sin of having killed Ravana the demon king of Lanka (Varanasi) Banaras in the north and Rameshwaram in the south are considered the holiest cities by the pious Hindus. There is no roadway between Kanyakumari and Rameshwaram. From Kanyakumari one has to go to Mandapam by railway. There is a lift bridge between Mandapam and Rameshwaram.

Places of Interest : Ramnathswami Temple, Beach.

7) Kanyakumari (Cape comorin) :

Kanyakumari "Lands End of India" is an important tourist centre in India. It is also known as Cape Comorin. It is an important tourist centre in India. Also it is a health and pilgrim centre. Here, there is a temple of Goddess Bhagavati Kanyakumari is at the junction where three seas meet; the Bay of Bengal the Indian ocean and Arabian sea.

Places of Interest : Kanyakumari Temple, Beach, Gandhi Mandap Vivekanand memorial Rock Roman catholic church, Suchindram. Lamb Narayan Temple Chote Narayan Temple.

8) Kodaikanal :

Kodaikanal is a lovely hill station which lies in the Pillani hills in the Madurai District. It is 7000 ft. from the sea level. The striking attraction of Kodaikanal is famous lake surrounded by 5 kms. The nearest railway station is Kodi Road.

Places of Interest : Lake bear, shola falls, coaker's walk, Pillar's rock suicide point, Silver cascade, Golf club and Telescopes.

डॉ. पवार प्रसिद्ध राज्य कवड्डी पट्ट, वार्षिक स्नेह-संमेलनाच्या बक्षीस वितरणप्रसंगी भाषण करताना

Here, Sri Rama hero of the famous epic is said to have worshipped Lord Venkateswara from the head of having killed Ravana.

6) Rameshwaram :

अभिव्यक्ती

“डॉक्टर होऊन माणसांच्या
आजारावर जगणं मला नको
होतं. धर्मोपदेशक होऊन त्यांच्या
पापावर जगणं मला नको होतं,
वकील होऊन त्यांच्या भांडणावर
जगणही मला नको होत तेव्हा
आता लेखक होण्यावाचून दुसर
कहीच करायला उरलेलं नाही.”

— नॅथिनियल हॉथॉर्न

मराठी - विभाग

मार्गदर्शक

प्रा. भगवंत क्षीरसागर

संपादक

नंदकुमार देशमुख

देगलूर महाविद्यालय, देगलूर. जि. नांदेड

अनुक्रमनिका -

१) संपादकीय

२) तीन कविता

लक्ष्मण मडगिलवार, उमेशचंद्र बासवाडेकर

३) चार लेख

१ अध्यात्म आणि विज्ञान : महेंद्रसिंह चौहान

२ आजची शिक्षण पद्धती : राघवेंद्र करडखेडकर

३ राष्ट्रीय एकात्मता : किशन कांबळे

४ आजचा ज्वलंत प्रश्न बेकारी : एन. टी. बनशेवडे

४) काही कलावंतांच्या आत्म कथा

१ व्यंकटेश माडगूळकर २ प्र. ई. सोनकांबळे

३ भ. मा. परसावाळे ४ माधव कोंडविलवार

५ उस्ताद अल्लाउद्दीन खाँ ६ टेनेसी विल्यम

५) प्ररिक्रमा

६) महाविद्यालयीन इतिवृत्त

१ राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षण योजना २ बज्जे उर्दू

३ महाविद्यालय-शाळा समुह योजना ४ सांस्कृतिक मंडळ

५ व्यवसाय मार्गदर्शन ६ एन. सी. सी.

७ राष्ट्रीय सेवा योजना

८ व्यावसायिक अभ्यासक्रम प्रधान शैक्षणिक सहल

९ वार्षिक स्नेह-संमेलन समिती

१० ग्रामीण महिला शिबीर ११ कमवा व शिका योजना

ऋण निर्देश :

१ प्राचार्य, विनायकराव पाटील महाविद्यालय, वैजापूर

२ नवभारत (मासिक) प्राज्ञ पाठशाळा, वाई

३ त्रास प्रकाशन, मुंबई

४ सरचिटणीस अ. भा. साहित्य-संमेलन, अंबाजोगाई ४३१५१७.

५ पीपल्स कॉलेज, नांदेड

संपादकीय -

विद्यार्थी-मित्रांनो,

वर्षभरात आपण अभ्यास करतांना, खेळतांना, ग्रंथालयातील साहित्य, समाजशास्त्रे, तत्त्वज्ञान, विज्ञान, ललितकला, युद्धकला इत्यादी विषयावरील ग्रंथ वाचतांना, त्याबद्दल मनन चिंतन करतांना आणि एकूणच जीवनातील विविधांगी अनुभव घेतांना आपल्या मनात नाना कल्पना-विचार येतात. सर्व चित्रवृत्तीही कधी कधी प्रसन्नरूप धारण करतात, त्यांना आपल्या सहज भाषेत शब्दबद्ध करण्यासाठी व 'दिसामाजी काही तरी लिहावे' हे समयाचे उद्गार सार्थ करण्यासाठी 'अभिव्यक्ती' या वार्षिकांचा उपक्रम आपले महाविद्यालय सुरवातीपासून सातत्याने चालवते. ज्ञान साधनेबरोबरच साहित्य साधना करू इच्छिणाऱ्या विद्यार्थी-मित्रांना ही एक सुवर्णसंधीच असते.

या वर्षीचा अंक देगलूर परिसराच्या गेल्या दहावर्षातील विकासाचा आढावा घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्याच लेखनाने सजवावा असा संपादक मंडळाचा मानस होता. परंतु विद्यार्थी मित्रांकडून फारसा उत्साह वाढवणारा प्रतिसाद मिळाला नाही हे खेदपूर्वक नमूद करावे लागते. म्हणून या अंकाचे ललित व वैचारिक लेखन असे नेहमीचेच स्वरूप ठेवावे लागले.

तथापि या अंकाचे वैशिष्ट्य म्हणून काही तरी नोंदवता यावे म्हणून काही गोष्टींचा उल्लेख करणे जरूरीचे आहे. इथे चार लेख आम्ही तुमच्या पुढे ठेवत आहोत ते आपल्या अपेक्षा पूर्ण करणारे नसले तरी देशातील सद्यः कालीन परिस्थितीत त्यांची प्रस्तुतता नाकारता येत नाही. या आणि या सारख्या विषयावर विद्यार्थी-मित्रांनी विचार करावा हा ते लेख इथे समाविष्ट करण्यामागे उद्देश आहे. त्यापैकी 'राष्ट्रीय एकात्मता' हा श्री किशन कांबळे यांचा निबंध अखिल भारतीय विद्यार्थी परिषद नांदेड शाखेने आयोजिलेल्या निबंध स्पर्धेत प्रथम पुरस्कार पात्र ठरला आहे. त्यांचे अभिनंदन ! इतरांना प्रेरक ठरावा म्हणून तो मुहाम इथे 'अभिव्यक्ती'च्या वाचकासाठी समाविष्ट करित आहोत.

महाविद्यालयीन विद्यार्थी, आपल्या अवती-भवतीच्या शिक्षण, साहित्य, सांस्कृतिक व क्रिडा क्षेत्रात जे परिवर्तन होत आहेत ऐतिहासिक महत्त्वाच्या

घटना घडतात, त्यांची फारसी दखल घेत नाहीत. ती घ्यावी, त्यावर विचार करावा, त्यांचा आपल्या जाणिवांशी विचार-विकासाच्या प्रक्रियेशी सांधा जोडण्याचा प्रयत्न करावा म्हणून 'प्ररिक्मा' नांवाचा एक नवीन भाग शेवटी देत आहोत. त्यात महत्त्वाच्या घटनांचे वृत्तसार दिले आहे. अशा घटनांचा तात्कालिकतेमुळे त्या नजरेआड होतात, त्या होऊ नयेत हा ही त्यामागे उद्देश आहे.

आणखी एक गोष्ट विद्यार्थी-मित्रांचे लक्षवेधावे म्हणून या अंकात आम्ही काही लेखक-कलावंतांची आपापल्या निर्मिती संबंधीची आत्मनिवेदने देत आहोत. या लेखक कलावंतांचे अनुभव जीवंत आणि विचार प्रेरक आहेत. ते तसे अलक्षित राहू नयेत म्हणून ते इथे देत आहोत. विद्यार्थी वाचकांना ते निश्चित आवडतील अशी आशा आहे.

शेवटी ज्यांच्या आकस्मिक त्रियोगाने अवघा महाराष्ट्र-बृहन्महाराष्ट्र हळहळाला त्या नरहर कुसुंदकर यांच्या निघनाला गेल्या १० फेब्रु. ८३ ला पाहता पाहता एक वर्ष उलटून गेले! निघनाच्या ८-१० दिवस आधी त्यांनी आपल्या महाविद्यालयाला विद्यापीठ कामगिरीच्या निमित्ताने भेट दिली होती. त्या पूर्वीही त्यांनी देगलूर महाविद्यालयाला-देगलूरला वेगवेगळ्या शैक्षणिक व सांस्कृतिक प्रसंगांच्या निमित्ताने भेटी दिल्या होत्या. त्यांचे व महाविद्यालयाचे देगलूरकरांचे संबंध घनिष्ठ होते. त्यामुळे तर त्यांचे स्मरण होतेच. परंतु त्यापेक्षाही महत्त्वाचे हे आहे की शिक्षण, साहित्य, राजकारण-समाजकारण इतिहास, दर्शन वेदान्त, ललितकला अशी असंख्य क्षेत्रे ज्यांच्या विचार विहाराची क्षेत्रे बनली होती ते नरहर कुसुंदकर नांदेड-मराठवाड्याचाच नव्हे तर महाराष्ट्राच्या वैचारिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात पोकळी निर्माण करून गेले. त्यामुळे त्यांचे स्मरण पावलोपावली होणे स्वाभाविक आहे! आमच्या त्यांच्या प्रती स्मृती श्रद्धा व्यक्त करण्यासाठी या अंकात त्यांचा आरंभालाच संदेश जिज्ञासूसाठी व नव्या पिढीसाठी देत आहोत.

शेवटी या अंकातील मराठी विभागाला हे रूप देण्यात मला प्रा. भगवंत क्षीरसागर यांचे सतत मार्गदर्शन मिळाले हे कृतज्ञतापूर्वक नमूद करतो. अंकात अनेक उणीवा आहेत यांची आम्हाला जाणीव आहे. तथापि 'अधिक ते सरते। न्यून ते पुरते' या वचनानुसार सर्व काही गोड करून घ्यावे ही विद्यार्थी मित्रांकडून अपेक्षा व्यक्तवून हे संपादकीय संपवितो.

- नंदकुमार देशमुख

‘अभिव्यक्ती’ची विनम्र श्रद्धांजली

“विचार खूप करा, मते वनविण्याची घाई नको
मते जरी ठरली तरी फेर विचाराची तयारी आसावी.”

– नरहर कुसुंदकर

(१५-७-१९३२ • १०-२-१९८२)

कविता

१. आता आठवणीच झाल्या आधार जीवा !

तुझी जेव्हा केव्हा आठवण येते,
मन लई लई बेचैन होऊन जाते.

आठवणी आठवणीमध्ये रात्र संपते,
गोष्टी गोष्टीमध्ये सर्वच राहून जाते.

अशा गोष्टीमध्येच रमवून घेतो मी,
आठवणीवरही जगू शकतो मी.

आता आठवणीच झाल्या आधार जीवा,
मन तर केव्हाच लुटून नेले तुवा.

- लक्ष्मण मडगिलवार

२. आकाश जमिनीला टेकले -

त्या रात्री,
तुझ्या देशच्या कस्तुरी वनात,
काळी नागीण सळसळून गेली,
आणि जमिनीला आकाश टेकले.

तेव्हा -
रोमा रोमात थरारून गेली पृथ्वी !

- उमेशचंद्र बासवाडेकर

३. माझा मीच -

कालिक

काट्यांचीच माळ गुंफली
फुलापरी फुले असतांना,
माझा मीच फाटलो
हातात काटे टोचतांना.
वाटले मनाला -

होताहे ते माझ्याच नशिवाने
पण ते तरी खर कसं मानू ?
चुकविल्या कित्येकदा मीच
त्या भयान वाटा,
नि पुरता थकलो.

आडवळणाचा रस्ता चालतांना -

माझा मीच सावरलो -

रस्त्यावर त्या ठेचाळतांना.

गावकुसातून वाहणारा मायेचा पाणझरा सोडून धावलो.

अफाट गडगडणाऱ्या सागरलाटांकडे पाहून -

पुरता फसलो, तहाणेसाठी ओंजळ भरतांना.

माझ मीच समजलो घशाखाली घास लोटतांना.

शितल रात्र लुब्धावणारी, कवेत मला विश्वासान

घेणारी सोडून धावत सुटलो

लालीलाल रंगलेल्या क्षितिजाकडे पाहून -

पुरता चक्रावलो.

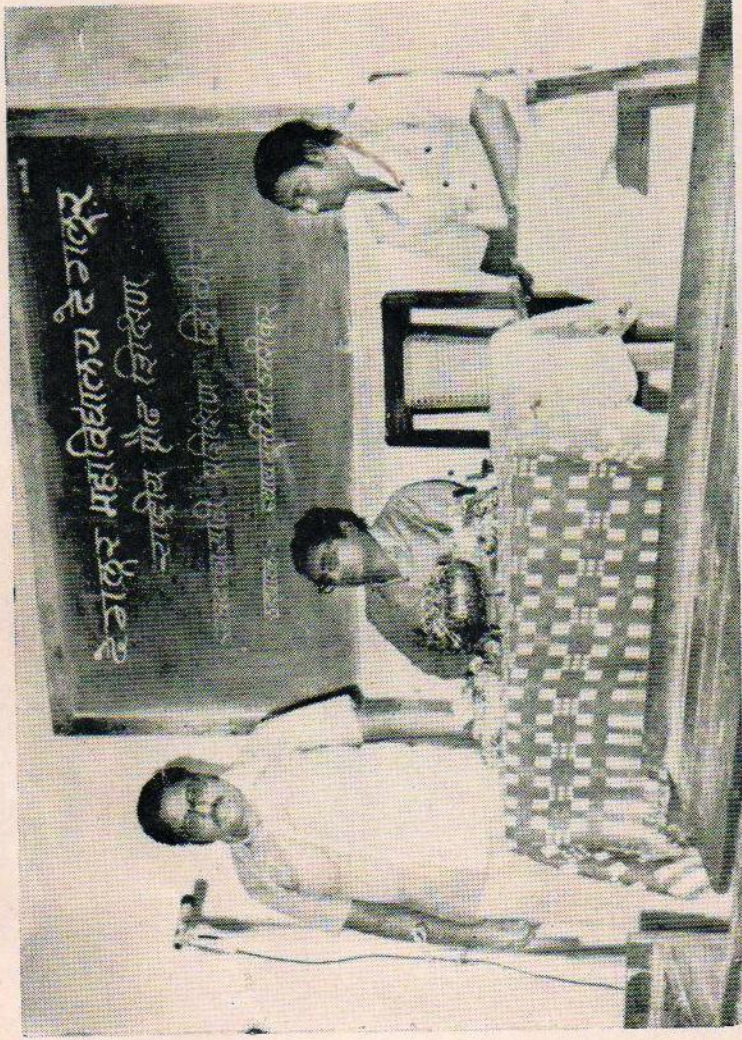
सूर्य क्षितिजावर तळपळतांना -

माझं मीच उमजलो,

मला मीच भेटलो - मध्यान्हात होरपळतांना

- सोपान देगांधकर

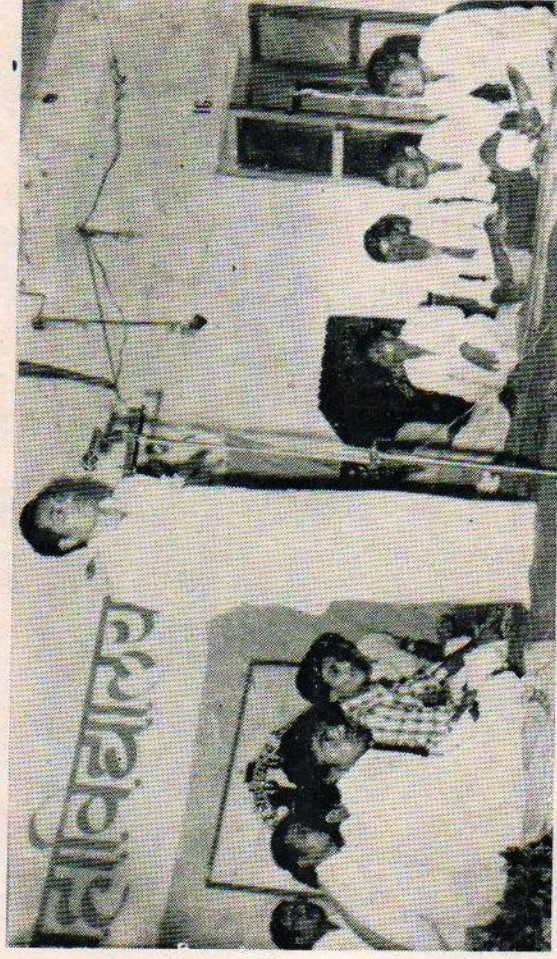
राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षण योजनेतर्फे भरलेल्या संघटकांच्या शिबीर प्रसंगी बोलतांना न्यायमूर्ती श्री उमरोकर, बाजूस प्राचार्य रघु कृष्ण शेट्टे व प्रा. लक्ष्मीकांत कुलकर्णी

महाविद्यालयाच्या एन. सी. सी. विभागातर्फे भरवण्यात आलेल्या रक्तदान शिबीर प्रसंगी मेजर जे. पाटील - कर्माडिय ऑफिसर (एन. सी. सी. नावडे) विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करतांना.

ग्रामीण महिला प्रशिक्षण शिबीर प्रसंगी प्राचार्या डॉ. ताराबाई परांजपे महिलांना मार्गदर्शन करताना- बाजूला प्राचार्य शेट्ये व कार्यक्रमाच्या संयोजिका प्रा. सुरेखा मत्सवार

वार्षिक स्नेह-संमेलन (१९८२-८३) प्रसंगी
प्रमुख वक्ते प्रा. दत्ता भगत भाषण करताना -

अध्यात्म आणि विज्ञान •

• महेंद्रसिंह चौहान

१२ वी विज्ञान

मला माझ्या मित्राने विचारले “काय चाललय हल्ली?”

मी म्हणालो “काही नाही!”

वाचन बिचन काही? तो

चालू आहे!

कुठल्या विषयावर?

मी उत्तरलो “अध्यात्म” यावर तो म्हणतो कसा

अरे भल्या माणसा, हे जग बघ कुठं चाललय अन् तू अध्यात्मातच अरे हे विज्ञानयुग आहे, विज्ञानयुग! आहात कुठं राव!

असे बोलून तो निघून गेला, पण मी मात्र विचारात पडलो. खरोखरच विज्ञान अध्यात्मापेक्षा श्रेष्ठ आहे काय? आपण आपल्या बुद्धीचा उपयोग कशात करायला हवा?

या प्रश्नाच्या उत्तरासाठी प्रथम अध्यात्म म्हणजे काय आणि विज्ञान म्हणजे काय? याचा विचार करायला हवा. मग नंतर तुलना करता येईल.

अध्यात्म म्हणजे आत्म, म्हणजे स्व संबंधी ज्ञान. स्वविषयी संपूर्ण विचार अध्यात्मात केलेला आहे. आणि विज्ञान म्हणजे कोणत्याही अस्तित्वात असलेल्या पदार्थांच्या विषयी विशेष ज्ञान. आता एखाद्या पदार्थाविषयी ज्ञान करून घ्यायचे म्हटल्यास ह्या पदार्थापासून आपण वेगळे असणे आवश्यक आहे हे काही सांगायला पाहिजे असे नाही! अर्थात ज्या पदार्थांचे ज्ञान करून घेणे आहे त्या पदार्थात आणि आपणात भेद आहे हा विज्ञानाचा सिद्धान्त आहे असे म्हणायला हरकत नाही.

अभिव्यक्ती

(९)

आणि अध्यात्म तर अगदी याच्या उलट, १००% उलट सिद्धांत सांगते अध्यात्म म्हणते की, स्वपासून भिन्न असे काहीच नाही. म्हणून स्व ला जाणले की इतर काही जाणायचे शिल्लक रहातच नाही आता प्रश्न पडतो की खरं काय? अध्यात्म की विज्ञान ?

व्यवहारात आपण नेहमी पाहतो की, प्रत्येक वस्तूपासून आपण वेगळे आहोत मग हे काय? असा प्रश्न अध्यात्माला विचारला तर ते सांगते की, जे जे दृष्य, अदृष्य अस्तित्वात आहे ते सर्व स्वच आहे, पण फक्त ते विकृत स्वरूपात आहे. मूळ स्वला वेगवेगळी नावे आणि रूपे हे विकार झाल्यामुळे ते तसे भिन्न भासते; जसे वेगवेगळ्या आकारांची भांडी दिसत असून सुद्धा मोड घेणारा फक्त त्यांना घातूच्या रूपातच पाहतो. वेगवेगळ्या रंगाची, वीणीची वस्त्रे दिसतात, तरी सूक्ष्म दृष्टीने पाहिल्यास सूत किंवा कापूस हेच एकमेव सत्य आहे असे दिसते. एखाद्या पदार्थाचे मूळ शोघायचे म्हटले तर त्याचा अंत कशात आहे हे पहावे, लागते.

विज्ञानाच्या दृष्टीकोनातून पाहिल्यास जगातील कोणत्याही पदार्थाचा शेवट हा अणू (Atom) मध्ये होतो. आणि अणूचा शेवट इलेक्ट्रॉन, प्रोटॉन, आणि न्यूट्रॉन यात होतो. आणि यांच्यात कायम आकर्षण ठेवणारी अशी एक शक्ती आहे. तिलाच अणुकेंद्रीय बल (Newclear force) असे म्हणतात. आणि ही शक्ती हेच जगाचे मूळ कारण आहे. या शक्ती शिवाय जगातील एकही वस्तु राहू शकत नाही ही शक्ती (उर्जा) कुणीही निर्माण करू शकत नाही अथवा नष्टही करू शकत नाही. "Energy can neither be created nor be distroyed" आणि या शक्तीला मी जाणतो आणि मी म्हणजेही ती शक्तीच आहे. कारण त्या शक्तीशिवाय कोणतीही वस्तु राहू शकत नाही. मग मी कसा राहू शकेन ?

आता अध्यात्म तरी याहून वेगळे काय सांगते? "तज्जलानीति" हे सर्व जग त्यापासून निर्माण होते. त्यातच स्थित असते अथवा हालचाल करते. आणि शेवटी त्यातच लय पावते. ज्याप्रमाणे एखादा बुडबुडा पाण्यापासून निर्माण व्हावा. काही काळ पाण्यावर रहावा आणि शेवटी पाण्यातच लय पावावा, तद्वत् हे मूळ तत्व म्हणजे ब्रह्म होय आणि या ब्रह्माला जाणणारा मीही ब्रह्मच आहे. "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति" किंवा

मथ्येव सकलं जात, मथि सर्वं प्रतिष्ठित ।

मथि सर्वं लय याति, तद्ब्रह्माद्वयमास्म्यहं ॥

माझ्यापासून सर्व निर्माण झालेले आहे, माझ्यातच सर्व प्रतिष्ठित (स्थित) आहे. माझ्यातच सर्व लय पावते ते अद्वय (एकमेव) ब्रह्म मी आहे.

आता मात्र मला वाटू लागले की, अध्यात्म जे सांगते तेच आजघडीला विज्ञानही सांगते. पुढे चालून कदाचित् विज्ञान जे काही आजच्यापेक्षा निराळं सांगेल तेही अध्यात्माशी विसंगत असं कधीच असू शकणार नाही. म्हणून अध्यात्म आणि विज्ञान यात तुलना करण्याची गरजच काय बरे? आपल्याला काय वाटते ?

१११

(१११)

१११

१११

१११

१११

आजची शिक्षणपद्धती •

• राष्ट्रवेद करडखेडकर
बी. एस्सी. (द्वितीय)

ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यासाठी शिक्षणाची गरज असते. सत्य, चारित्र्य, प्रामाणिकपणा, सेवा, त्याग आणि पिळवणूक प्रवृत्तीस आळा यांचे ज्ञान या तत्वांचे आचरण म्हणजे विज्ञान होय. या ज्ञान-विज्ञानतून मनुष्य सुसंस्कृतीवान बनतो आणि तोच समाजाची दुःख दूर करू शकतो. आपल्या देशातील खेडी अज्ञान, अंधश्रद्धा, दारिद्र्य यांनी पोखरून गेली आहेत. हे यांबवण्यासाठी शिक्षणाची गरज आहे.

परकियांनी पिळून काढलेल्या देशाची उभारणी करणे हे स्वातंत्र्या नंतरचे एक मोठे कार्य होते. मग शिक्षणव्यवस्था मोडून आपल्या राष्ट्रीय आशा-आकांक्षाशी मिळतीजुळती अशी एक नवी शिक्षणपद्धती आपल्या राष्ट्रीयाना हवी होती पण ती शिक्षणपद्धती आपण करू शकलो नाहीत. याचे एक कारण शाळेचे आजचे स्वरूप असू शकते. श्रीमंतांना व गरिबांना शाळा वेगवेगळ्या आहेत शिक्षणासारख्या पवित्र क्षेत्रात अशी असमानता असू नये.

शिक्षणाने मुलांचा सर्वांगीन विकास व्हावा. त्याचे शीलसंवर्धन व्हावे, चारित्र्य घडवले जावे, नैतिक मूल्ये रुजावेत वगैरे अपेक्षा समाजाच्या शिक्षणाबद्दलच्या असतात. येथे समाजाचा अपेक्षाभंग होतो आणि शिक्षणपद्धती सदोष असल्याची ओरड होते. पण याच समाजाला वैभव, पैसा, चैन याचे भलतेच महत्त्व वाटते. शिक्षकाविषयीचा आदरभाव कमी झालेला आहे. याचा परिणाम त्यांचा व्यवसायावरही दिसून येतो.

गेल्या तीस-पस्तीस वर्षांत आपल्या देशाने ज्ञान-विज्ञान, उद्योग धंदे, कृषी, अंतराळ विज्ञान यात प्रचंड प्रगती केली आहे. या अंतराळ प्रगती बरोबर माणसाच्या

अंतरंगात काही बदल झाला का? सामाजिक समता आली का? अंधश्रद्धा कमी झाली का? राष्ट्रीय एकात्मता आहे काय? याची सर्व उत्तरे अर्थातच नकारार्थी आहेत. यासाठी भौतिक विकासा बरोबरच माणसाच्या मनाचा, त्याच्या अंतरंगाचा विकास होईल असे शिक्षण मिळाले पाहिजे.

यासाठी शासनाने शिक्षण मंडळाची स्थापना केली. शिक्षणाचे नवे आकृतीबंध तयार केले, शिक्षणात विविधता आणली. तांत्रिक, कृषी, व्यावसायिक शिक्षणाला अग्रक्रम मिळाले. कार्यानुभव, समाज सेवा या सारख्या चांगल्या विषयांचा समावेश केला पण मूळ उद्दिष्टे साध्य व्हावीत म्हणून कळकळीचे प्रयत्न झाले नाहीत. शिक्षणाच्या प्रसाराबरोबर शिक्षणाची गुणवत्ता वाढली पाहिजे यासाठी समाजाने लक्ष दिले पाहिजे.

शिक्षणाचा दर्जा खाली आला तर राष्ट्राची प्रगती मंदावेल व कोणत्याही विकसनशील राष्ट्राला तो अत्यंत अपायकारक होईल. आणि नेमकी हीच गोष्ट आपल्याला दिसत आहे.

शासकीय यंत्रणेचा साचेबंदपणा, शैक्षणिक परिवर्तनाच्या जाणिवेने, शिक्षक वर्गामध्ये अभाव, शिक्षण संस्थांची गतिशून्यता, पालकांची अनास्था या व अशा अनेक कारणाने आपण शिक्षणपद्धती पुरेशी बदलू शकलो नाही.

राष्ट्रीय एकात्मता म्हणजे काय? राष्ट्रीय एकात्मतेची गरज असते काय? असेल तर का? भारतभूमीला ती पोषक ठरू शकेल काय? आजच्या काळाला (परिस्थितीला) राष्ट्रीय एकात्मतेची आवश्यकता आहे काय? राष्ट्रीय एकात्मतेतून आपण काय साध्य करू शकतो? हे साध्य करणे शक्य आहे काय? असे अनेक प्रकारचे प्रश्न आपल्यासमोर उपस्थित होतात.

'राष्ट्रीय एकात्मता' च्या संदर्भात अनेकांची अनेक मते असू शकतात. पण सर्वांचा दृष्टिकोन एकच असतो. जरी एकाच मुखाचे अनेक प्रवाह अनेक दिशेने जावू शकतात. अन् प्रचंड सागराला मिळतात. त्याच प्रमाणे या अनेक विचारांचा विचार-प्रवाह विरुद्ध, पोषक, अनुकूल असे जरी असले तरी हा मूळ गाभा जिथे या प्रश्नांचा उलगडा आपण करू शकतो? तेथेच या विचारांना विश्राम मिळतो. राष्ट्रीय एकात्मता म्हणजे काय ?

राष्ट्र म्हणजे एकादा विशिष्ट भूप्रदेश की, तो त्या भूप्रदेशात त्या राष्ट्राची निश्चित अशी सीमा रेषा आखली जाते. व त्या संपूर्ण सीमांच्या आतील भूभाग म्हणजे राष्ट्र असे थोडक्यात म्हणू शकतो. एकात्मता या शब्दाचा शब्दशः अर्थ एकमेकाबद्दल आत्मीयता, जिज्हाळ्याचे संबंध प्रस्थापित करणे, बंधूभावाने वागणे असे म्हणू शकतो पण व्यापक दृष्टिकोनातून एकात्मता या शब्दाचा अर्थ व्यापक निघतो तो असा, व्यक्ती-व्यक्तीचे संबंध जुळवून कामाचे नसून ती समाजाशी अन् व्यक्तींशी संबंध असला पाहिजे. या भूखंडप्राय देशामध्ये प्रांता-प्रांतातील लोकांमध्ये

बंधुत्वाची जाण निर्माण व्हायला हवं, सर्व धर्म समभाव या ध्येयाने प्रेरित होवून मंदिर-मस्जिद अलग न समजता एकच समजून एकत्र येणे व एकमेकांच्या विषयी प्रेमाची, बंधुभावाची, आपुलकी निर्माण होणे याला एकात्मता असे म्हणू शकतो! एकात्मता म्हटलं म्हणजे एक असा एकच शब्द प्रत्येक व्यक्तीच्या मनामध्ये उतरला पाहिजे, मग ती व्यक्ती कुण्याही जातीची, पंथाची, धर्माची असो, याला थोडक्यात असे उदाहरण देता येईल की, आज महाराष्ट्रापेक्षा छोटा इन्झाईल देश हा समर्पण वावरतो. म्हणजे तेथील पुरुषा इतकेच स्त्रियादेखील राष्ट्राच्या कार्याला वेळप्रसंगी हातभार लावतात. म्हणून राष्ट्रीय एकात्मतेची जाणीव प्रखरतेने या छोट्या राष्ट्रात अधिक येते. एकात्मता टिकविण्यासाठी प्रत्येकाचं कर्तव्य असते की, सर्वांना समभावा-प्रमाणे वागवणे यानूनच अधिक प्रमाणात प्रेम निर्माण होवू शकेल.

दुसरा प्रश्न असा आहे की, राष्ट्रीय एकात्मतेची गरज असते काय? राष्ट्रीय एकात्मतेशिवाय ते राष्ट्र राष्ट्र म्हणून राहूच शकत नाही. राष्ट्रीय एकात्मतेची विसंगती आपणाला करता येणार नाही. विसंगती म्हटलं म्हणजे देशात स्वैराचार, भ्रष्टाचार, बळी तो कान पिळी ही रानटी अवस्था निर्माण होते. मग एकात्मतेची गरज तात्पुरती असते का कायमची, एकात्मतेची गरज तात्पुरती असता कामा नये कारण जसे की, एखाद्या बाजूच्या शत्रू राष्ट्राने आपल्या राष्ट्रावर हल्ला चढविला आपण सारे ताबडतोब एकत्र येतो. व शत्रू राष्ट्राशी दोन हात करण्याची प्रवृत्ती प्रत्येक व्यक्तीत निर्माण होते. ही तात्पुरती एकात्मतेची गरज असे म्हणता येईल. कायम स्वरूपाची एकात्मतेची गरज ही तात्पुरती नसता ती वेळप्रसंगी अंतर्गत असो अथवा बाह्य असो अशा दोन्ही प्रसंगी अथवा भविष्य अन् वर्तमान काळाशी एकरूपतेने निगडित अशी एकात्मता आपण प्रत्येक व्यक्तीच्या रक्तात भिनविली तर ती कायम टिकू शकेल. हा माझा देश, हे माझे बांधव अशा प्रेमळ व सुखाने एकमेकांशी खेळी-मेळीच्या वातावरणात आम्ही एकात्मता जास्त काळ टिकवू शकतो. जसे की, मानवाला जीवनावश्यक वस्तूची गरज असते. अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत वस्तु प्रमाणेच एकात्मता ही मानवी समुहाला अत्यंत आवश्यक व गरजेची बाब ठरू शकते. प्रत्येक राष्ट्राला एकात्मतेची गरज आवश्यक असते. मग आमच्या देशामध्ये अनेक प्रकारचे व्यक्ती जाती-पातीचे, रक्ताचे, वंशाचे आहेत या सर्वांसाठी म्हणूनच राष्ट्रीय एकात्मतेची गरज अत्यंत आवश्यक आहे.

भूखंडप्राय भारत देशाला तर एकात्मतेची गरज जास्त प्रभावी साधन ठरू शकते. आज आमचा देश अनेक प्रान्तात विभागला गेला आहे. या अनेक प्रान्तात,

राज्यात अनेक बोली भाषा बोलली जाते. यामुळे कोणत्याही राज्याच्या व्यक्तीला इतर राज्यातील बोली भाषा समजत नाही, बोलता येत नाही. एवढेच काय अनेक वेळा आमच्या देशात भाषाविषयीचे आंदोलने छेडले जातात. यातून देशातील आर्थिक संपत्तीची नासधूस केली जाते. मग यातून आम्ही एकात्मता साध्य करू शकतो काय? नाही, अशामुळे तर यादवी माजते व देशाचे अतोनात नुकसान होत असतं देशात अनेक ठिकाणी जातीय दंगली राजकीय माध्यमातून घडविल्या जातात. अशा दंगलीमुळे श्रमजिवी, गरीब, मागासलेल्या समाजाचे अतोनात नुकसान होत असते. मग एकमेकांवर बंधुभावाचे प्रेम निर्माण होवू शकते काय? धर्म-धर्माच्या संघर्षातून धर्मदंगली, जाती-जातीतून जातीय दंगे निर्माण होतात. अन् हे सद्यःपरिस्थितीत होत आहे. ही काही नवीन गोष्ट नाही आपापसात बंधुभावाचे प्रेम निर्माण होत नसून शत्रुत्व निर्माण झालेले दिसून येते.

अशा असंतोषावरून जी देशाची आर्थिक स्थिती असते ती अगदी खिळखिळी होते. मग देशाची आर्थिक स्थिती खिळखिळी करण्याची अनेक राष्ट्रे अधूनमधून प्रयत्न करीत असतात. एकवेळेस देशाची आर्थिक नाडी कमकुवत झाली की, इतर राष्ट्रे आपल्या देशावर साम्राज्य प्रस्थापित करण्यास काहीही वेळ लागणार नाही. यासाठी आम्ही सारे धर्म, जात-पात, स्पृश्य-अस्पृश्य, काळे-गोरे, वंशभेद हे सर्व विसरून मी श्रथम भारतीय आहे, शेवटपर्यंत भारतीयच राहिन जोपर्यंत प्रत्येक व्यक्तीच्या मनामध्ये देशाविषयी, मातृभूमिविषयी प्रेम निर्माण होत नाही तोपर्यंत आमच्यात एकात्मता आहे असे म्हणता येणार नाही. आमच्या देशात अशी कांही जाती, धर्माची माणसं सापडतात की त्यांचे शरीर इथलच त्यांचा जन्म, संस्कृती इथलीच असते पण मन मात्र इतर देशावर असते. अशा वेळी आम्ही एकात्मता आहे असे म्हणू शकतो काय? अशा अनेक गोष्टींचा जी व्यक्ती विचार करते त्यावेळेसच त्याच्यामध्ये राष्ट्रप्रेम निर्माण होते. मग तो कुठल्याही धर्माचा असो. आज आम्ही धर्माला अग्रस्थान न देता राष्ट्राला अग्रस्थान दिले पाहिजे कारण घटनेनुसार सर्व धर्म समभाव आहे. राष्ट्रावर निष्ठा, प्रेम, अपुलकी निर्माण ज्यावेळेस होते त्या वेळेस एकात्मतेचो खरी जाणोव निर्माण होते. देशामध्ये जे या देशातून स्वतंत्रपणे बाहेर फुटण्याचा प्रयत्न करीत आहेत असे राज्य आपल्या राष्ट्रात दिसून येतात. उदा. खालिस्तान. नागालँड इ. ह्यातून आम्ही काय प्रयत्न करू शकतो? यासाठी अशा देशविघातक, देशद्रोही प्रवृत्तीला जी बाहेरून साहाय्य मिळत असते, अशा सहाय्याने मदतीना सर्व भारतीय रक्तांनी, वंशानी कडाडून प्रतीरोध असा विरोध केला पाहिजे. मग यामध्ये राजकीय व्यक्तीच्या हस्तक्षेपाला वाव देता कामा नये. या राजकीय नेत्यांमुळे तर अशा फुटीरवृत्तीची साथ दुसऱ्यांना दिसून येते.

गेल्या एक दोन वर्षांत धर्मान्तराची जी लाट उसळली, या धर्मान्तराने अनेकांना अनेक विचारांना भेडसावून सोडले. धर्मान्तराने राष्ट्रान्तर तर होणार नाही ना? अशी भिती प्रत्येक भारतीय हिन्दूच्या व्यक्तीच्या मनात निर्माण झाली. मग या धर्मान्तराला विरोध म्हणून विश्व हिन्दू परिषद, आर. एस. एस., आर्य समाज इ. असे अनेक हिन्दू धर्मातील संघटनानी विरोधी भूमिका स्वीकारली. व अनेक ठिकाणी पोस्टर्स घरादाराना, भिन्तीवर लावली गेली. यातून काय निष्पन्न झाले ऐनवेळी या संघटनानी धर्मान्तरावर बंदी आणली. पण धर्मान्तरे रोखण्यापूर्वी ही जाणीव जर पूर्वीच आपण तपासली असती तर असे धर्मान्तर होणे शक्यच नसते. ते कसे काय? आज देखील अस्पृश्य समाजाच्या व्यक्तींना मंदिर प्रवेश दिला जात नाही विहीरीवर पाणी भरू दिले जात नाही, शिवा-शिबीचे प्रकार जाणवतात. आपण या समाजाविषयी थोडी तरी आंतरितक तळमळीने जवळ घेतली काय? त्यांची दुःख सुख जाणली काय? नाही, मग या मुळेच धर्मान्तरे झाली. पण हे होणे अयोग्य बाब होय, यासाठी आपण अस्पृश्य-स्पृश्य भेद भाव न करता आपण जर एकमेकांचे परस्पराशी चांगले, बंधुभावाचे, प्रेमाचे नाते निर्माण करू शकलो तर मग हा पिळगळ गेलेला, खिचपत पडला असलेला समाज पैश्याच्या मागे लागणार नाही त्यांना या स्वतंत्र भूमित स्वातंत्र्य पाहिजे. समानता पाहिजे, बंधुत्व पाहिजे. इतकेच नव्हे तर स्वाभीमानान प्रत्येक भारतीय पुरुषाप्रमाणे नागरिक म्हणून व्यवहारात जगला पाहिजे, माणुसकीने, तेव्हाच आम्ही खरीखुरी एकात्मता या देशात प्रस्थापित करू शकतो. जर आम्ही आमच्या - आमच्या मध्येच भेदभाव, स्पृश्य-अस्पृश्य म्हणून राहू लागलो तर आम्ही केव्हाही या देशाची प्रगती करू शकणार नाही.

देशाला आधुनिक जगात इतरांच्या बरोबरीने न्यावयाचे असेल तर सर्व बंधने तोडून-राष्ट्रासाठी एक होऊन रात्रंदिवस श्रम करून आम्ही राष्ट्राला जगाच्या सर्वोच्चतम अशा शिखरावर नेऊ शकतो मुळात ते राष्ट्रीय एकात्मतेमुळेच. दुसऱ्या महायुद्धात जापानची झालेली विध्वंसक हानी ही, प्रत्यक्ष पहाताना, वाचताना अंगावर शहारें निर्माण होतात. ज्या भागात बॉम्ब हल्ले पडले ती नागासा की हिरोशिमा या शहरावर लाखोंशी व्यक्तींना प्राणासकट मुकाव लागलं १५ ते २० वर्षे पिक घेऊ शकले नाही. पण एकात्मतेने आज जापान एकत्र येऊन जगातोल एक सर्वश्रेष्ठ राष्ट्र म्हणून ओळखला जातो. आज जगातील अमेरिकेचे बाजारपेठ जापान आहे. तर यासाठी मुळाशी आमची विचारधार, ही राष्ट्रीय एकात्मतेवर अवलंबून असावी.

आम्ही एकात्मता कशी साध्य करू शकतो. तर ती काश्मीरपासून ते कन्याकुमारीपर्यंत एक धाग्यानी राष्ट्राला बांधण्यासाठी सर्वांमध्ये एकात्मतेची,

प्रखरतेने जाणीव निर्माण झाली पाहिजे. दक्षिण व उत्तर भारतात भाषासाठी आंदोलने होतात. हे होता कामा नये! तर सर्वासाठी एकत्र बोली भाषा पाहिजे की, जी प्रत्येक राज्यात एकच प्रचलित भाषा बोलू शकेल. यामुळे आम्ही कुठे तरी भाषेने एकत्र येऊ शकतो.

या आपल्या देशावरती अनेक यद्ध, आक्रमणे झालेली दिसतात. त्यात शक-दुषण मुसलमान या परकिय शक्तीच्या आक्रमणाना तोंड देणे असह्य झाल्यामुळे आपल्यातील एकजीणसीपणा न राहिल्यामुळे म्हणा अथवा स्वतंत्र राज्यकर्त्यामुळे या परकिय आक्रमणाला रोखू शकलो नाही, यामुळे देश पारतंत्र्यात होता तो थेट इंग्रजांच्या काळापर्यंत, इंग्रजाने ज्या वेळेस आपल्या देशावर १५० वर्षे अमल गाजविले त्याचे कारण काय तर असे म्हणता येईल की, आमच्यात एकजूटी, एकात्मता ही नव्हती मुळात अंकमेकांत वैर, वैमनस्य, भेदा-भेद माजलेले होते. ज्यावेळेस भारतीय पुढाऱ्यांना जाग आली त्यावेळेस अनेक नेत्यांनी विस्कळीत व्यक्तित्ना अेकत्र करण्याचे कार्य अहोरात्र केलेले दिसून येते. नेताजी सुभाष चंद्रबोस, भगतसिंह, राजगुरु, विदा. सावरकर, गांधी, नेहरू, लोकमान्य टिळक इ. या सर्वांना राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यासाठी लढघासाठी अेकात्मतेची गरज भासली व ती अेक साधन म्हणून फार मोठा उपयोग झाला. या अेकात्मतेचा साधनाच्या माध्यमातून स्वातंत्र्यासाठी लढा दिला टिळकांची कल्पना तर लगेच. सर्वांना अेकत्र करण्याच्या उद्दिष्टासाठी तर त्यांनी राष्ट्रीय सण म्हणून गणेश उत्सव, शिवजयन्ती अशी घड्याडीचे कार्य या नेत्यांनी केली. उद्दिष्ट अेकच की, सर्व या उत्सवातून अेकत्र येतीलच त्याच्यात आपापसात अेकात्मता अघिक तीव्रतेने निर्माण होईल. पण आजची अेकात्मता फुटीर वृत्तीची बनली आहे असेच म्हणावे लागेल. ही अेकात्मता फक्त काही जाती पुरती, संघटनापूर्ती, असे या अेकात्मतेचे स्वरूप होऊन बसले आहे.

आधुनिक काळात अेकात्मतेची जोपासना आम्ही कसे करू शकतो, आजच्या काळी मर्यादित अेकात्मतेच्या ऐवजी राज्यस्तरावरती, कुठल्याही स्तरावरती ते खंड्यापर्यंत अेकात्मतेच्या बाबतीत एकच नाडी असायला हवी. तरच आम्ही खरे कुठे तरी अेकात्मतेची जाणीव प्रखरतेने अघिक प्रमाणात जाणवू शकतो. संस्कृतीच्या माध्यमातून अेकात्मतेची जोपासना करण्याची प्रवृत्ती निर्माण करणे अत्यंत आवश्यक बाब ठरते.

राष्ट्रीय अेकात्मता अशी एक वस्तू आहे की ती वस्तू कुणीही डावलू शकत नाही. कारण अेकात्मतेशिवाय जीवन व्यर्थ! या जीवनाला कांहीच अर्थ राहणार

नाही. आजच्या परिस्थितीत एकात्मता कुठेंच जाणवत नाही कारण, अनेक गटबाजी, संघीसाधू नेते, अनेक संघटना जाती-पाती, धर्म जात भेद यामुळे देशात स्वातंत्र्य टिकवून ठेवण्याचं कार्य आमचं, तुमचं दिसते. भारतीय भूखंडात राहणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला एकत्र करून एकात्मतेची जाणीव देवून त्यांच्यात एकामत्ता साधू शकतो. असे काही कार्यक्रम असायला हवे की एकात्मता जोपासण्यासाठी खेड्या-खेड्यातून जावून सांस्कृतिक कार्यक्रमाच्या माध्यमातून उदा. कलापथके, नाटके इ. प्रकारच्या कार्यक्रमानून सध्या भारताला एकात्मतेची गरज काय असते ही प्रखरतेने जाणीव करून देणे, बंधुभावाचे बीज एकमेकात निर्माण करणे हे जर आपण साध्य करू, तरच खरी राष्ट्रीय एकात्मता प्रस्थापित करित आहोत असे जाणवेल.

...

...

आजचा ज्वलन्त प्रश्न - बेकारी •

• बनशेवडे एन. टी.

भारतीय अर्थव्यवस्था ही मिश्र अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते. कारण ती ना भांडवली तत्वावर आहे ना साम्यवादी. भारतीय अर्थव्यवस्थेत भांडवलवाद आणि समाजवाद यांचे मिश्रण आहे. अशा अर्थव्यवस्थेचे सर्वात महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे बेकारी होय. भारतासमोर आज अनेक भयानक प्रश्न आ वासून उभे आहेत जसे लोकसंख्येचा प्रश्न, बेकारीचा प्रश्न, महागाईचा प्रश्न, पण या मध्ये बेकारीचा प्रश्न हा यक्ष प्रश्न समजला जातो. बेकारीची नक्की अशी आकडेवारी देता येत नाही. पण सध्या भारतात बेकारांच्या संख्येत दर महिन्याला एक लाख लोकांची भर पडते. या वरून बेकारीच्या प्रश्नाची अतिव्याप्ती भितीदायक ठरत आहे. योजना काळात रोजगारात वाढ होवून सुद्धा बेकारांच्या संख्येत प्रचंड वाढ होते ही गंभीर बाब होय. ग्रामीण भागात कृषी क्षेत्रातील बेकारीची वाढ होते तर शहरी भागात सुशिक्षितांची बेकारी वाढत जाते. म्हणूनच आपणास म्हणता येईल की आजचे आव्हान म्हणजे बेकारी होय.

भारत हा विकसनशील देश आहे. विकसित देशातील बेकारी ही तात्पुरती असते. पण विकसनशील देशातील बेकारी ही तात्पुरती नसते. आज भारतातील तरूण एका हातात डिग्री घेऊन दुसऱ्या हाताने नोकरीची भीक मागत रस्त्याने फिरत आहे. याची कारणे काय आहेत. त्याचा शोध घेतलाच पाहिजे.

सुशिक्षितांची बेकारी ही ग्रामीण बेकारीपेक्षा वेगळी असते. शिक्षित बेकारीचा प्रश्न धोकादायक असतो. कारण शिक्षित वर्ग बेकारीच्या विरुद्ध भडकून उठेल व आंदोलन सुरू होईल. त्यामुळे देशातील शांतता व सुरक्षितता यांना धोका पोचतो.

वरील सर्व गोष्टींच्या मुळाशी जाऊन निरीक्षण केले तर आपणास बेकारीची कारणे पुढील प्रमाणे दिसून येतील. सर्वात महत्वाचे आणि मूलभूत कारण म्हणजे वाढती लोकसंख्या होय. विकासाची गती पाहता एवढ्या प्रचंड लोकसंख्येस रोजगार उपलब्ध करून देणे अवघडच आहे. तसेच विकासाचा दर हा रोजगाराच्या प्रमाणात कमी आहे.

आपल्या अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधार शेतीच आहे. सत्तर टक्के लोकसंख्या शेतीवर जगते. पण आपली शेती अविकसित आणि हंगामी स्वरूपाची असल्याने ती सुद्धा पूर्ण रोजगार उपलब्ध करून देण्यास असमर्थ आहे.

औद्योगिक क्षेत्राकडे नजर टाकल्यास दिसून येईल की आजच्या या स्पर्धेच्या युगात मोठ्या उद्योगधंद्यांच्या स्पर्धेत लघुउद्योग टिकू शकत नाहीत. मोठ्या उद्योगधंद्यात यंत्राचा वापर केला जातो. त्यामुळे बेकारीत वाढ होते.

शिक्षित बेकारीविषयी बोलायचे झाले तर, निरनिराळ्या विद्यापीठातून दरवर्षी लाखो विद्यार्थी उपयोजिताहीन शिक्षण घेऊन बाहेर पडतात. आजची शिक्षणपद्धती ही कालबाह्य झाल्यामुळे दरवर्षी बेकारांच्या संख्येत अमाप भर घालल्याखेरीज कोणतेच भरीव कार्य तो शिक्षणपद्धती करत नाही.

वरील सर्व कारणांचा गंभीरपणे विचार केला असता, बेकारीची समस्या कमी करण्याकरिता लोकसंख्यावाढीवर नियंत्रण, लघुउद्योगांची वाढ करणे, विकासाचा दर वाढवणे, शेतीचे तंत्र विकसित करणे, शिक्षणपद्धतीत बदल करणे या उपाययोजना कराव्या लागतील. तरच बेकारीच्या या भयावह राक्षसाला आपण बाटलीत बंद करू शकू.

काही कलावंतांच्या आत्मकथा •

कोणत्याही क्षेत्रात थोर पदाला पांचप्यासाठी अखंड प्रयत्न, साधना आणि प्रतिकूल परिस्थितीशी सामना करावा लागतो. अशाच परिस्थितीतून गेलेल्या साहित्य, चित्रकला व संगीत क्षेत्रातील काही कलावंतांची आत्मनिवेदने अशाच मार्गाने वाटचाल करू पाहणाऱ्या विद्यार्थी मित्रांसाठी इथे देत आहोत.

- संपादक

- गुणवान अशी मोठी पुस्तकं लेखकाला बिलकुल सुगावा न लागू देताच जन्माला येतात आणि मोठी ठरतात. ती एक अतिशय स्वभाविक आणि नैसर्गिक घटना असते. हेन्री डेव्हिड थोरोने म्हटलं आहे की, वेलीला भोपळा लागतो तसंच माणसाला कवितेचं फळ लागतं. गावाकडच्या गोष्टीही मी अशाच लिहल्या.

अगदी थोडा काळ मी एका लहानशा गावात प्राथमिक शिक्षक होतो. झेल्या मला तेथेच भेटला. ह्या खेड्यात घनगर समाज होता. माझ्या खेड्याशेजारीही एक घनगराचीच वाडी होती. तिथं माझा थोरला भाऊ गंगाराम शिक्षक होता, मी हायस्कूलमध्ये शिकत असताना अनेकवेळा ह्या भावाकडे दशम्या पोचवायला पायी सात मैल गेलो आलो आहे. पुष्कळदा त्याच्या लहानशा खोलीत मी मुक्कामही करत असे.

पुढं दहा वर्षांनी पुण्यात स्थायिक झाल्यावर मी 'बनगरवाडी' लिहली, अर्धी लिहून थांबलो आपण नेमक्या वाटेने चाललो आहोना, ही शंका वारंवार मनात येई. संपादक मित्राला ही अर्धी पान जेव्हा दाखवली तेव्हा तो म्हणाला.

अरे कादंबरी, कादंबरी म्हणतात ती अशीच असते, तू असाच पुढं जाऊ शकतो! मला पुढचं सुचत नाही.

(२२)

अभिव्यक्ती

आपोआप सुचेल, तुझ्या मनात ते आहेच, लिहू लागलास की येईल.
माझी ही पहिली कादंबरी अशा पद्धतीनं पूर्ण झाली.

× × ×

● साहित्यिक असतो, होत नाही. जितक्या स्वाभाविकपणे केळीला घड येतो तितक्याच स्वाभाविकपणे त्याच्याकडून लेखन होतं. जमिनीचं कवच फोडून वर उसळून येणाऱ्या केळीच्या रसरशीत कोभातच घडाचं अश्वासन असतं, असा तो मुळातच असला म्हणजे आजूबाजूच्या वातावरणाचा लाभ त्याला मिळतो.

× × ×

● "अखेर साहित्य ही एक संवय आहे आणि चांगल्या संवयी माणसाला झाकणारी वस्त्र असतात. त्या नसल्या तर माणूस उघडा पडेल. आणि कोण्या एके काळी माणूस उघडा वाघडा हिडत होताच की!

खेड्यातोल एखादी कष्टाळू बाई जेव्हा जात्यावर बसून ओव्या गाते तेव्हा बहिणाबाई चौघरी यांच्या कवितेसारखी श्रेष्ठ कविता पिठाबरोबरच बाहेर पडते. ती घबल असते आणि कसदारही असते.

- व्यंकटेश माडगूळकर

(४, ५, ६ फेब्रु. ८३ ला अंबाजोगाई येथे अ. मा. मराठी साहित्य संमेलन झाले. संमेलनाध्यक्ष सुप्रसिद्ध मराठी साहित्यिक श्री व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या अध्यक्षीय भाषणातून.)

- संपादक

● "दुःख ही अतिशय चांगली गोष्ट आहे, म्हणून दुःखाला मला खूप कवटाळावसं वाटतं. मला अस वाटलं होत की आपलं दुःख कोठेतरी व्यक्त करावा. आपल्या जीवनाचं सार कुणाला तरी सांगाव. म्हणूनच मी 'आठवणीचे पक्षी' लिहिले. तरी पण त्यातील गोष्टी अतिशय कमी आहेत. त्याचं वाङ्मयीन मूल्य काय आहे... याचा सुद्धा मी विचार केला नव्हता! ... "आगदी जवळ जिथे घोडे बांधत असत तिथे मी झोपत असे. त्यावेळेस जाती भेद जरी असला तरी कुठे तरी माया, प्रेम ब्राह्मणाच्या मुली मला लावीत असत. 'आठवणीचे पक्षी' मध्ये मी अनेक घटना, अनेक वेदना अगदी झपाझप सांगितल्या आहेत. मला स्फूर्ती व प्रेरणा देण्याचे काम मिलिद

अभिव्यक्ती

(२३)

महाविद्यालय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व डॉ. म. ना. वानखेडे यांनी केले. 'अडथळे आले तरी तू अडखळू नकोस असा संदेश त्यांनी मला दिला आणि म्हणूनच मी हे सर्व लिहिले आहे. लिहल्यानंतर बऱ्याच लोकांची पत्रे मला आलीत 'तुमचे दुःख म्हणजे आमचे दुःख' असे त्यांनी लिहिले आहे.

- प्र. ई. सोनकांबळे

ग्रामीण : आत्मकथन शिबीर, वेंजापूर

● ग्रामीण भागातून राहणाऱ्या माणसाला आपले विचार व्यक्त करण्याइतकी समृद्ध भाषा अवगत नसते. तो कोणत्याही विषयावर नीट बोलू शकत नाही. परंतु आपले विचार चित्राद्वारे व्यक्त करण्याची कला मात्र त्याला अवगत असते. चित्रकलेतून त्याला जीव अभिव्यक्त करता येते. पूर्वीपासूनचा ग्रामीण माणसात घर सजविण्याची कला अस्तित्वात होती. खरे पाहता ग्रामीण लोकांचा कलेशी फार जवळचा संबंध आहे. मी जी चित्रे काढली ती बहुसंख्य ग्रामीण आहेत. वस्तुतः जीवनाचा कलात्मक आविष्कार हा ग्रामीण भागात आहे. हेबबर रावळ या सारख्या मातब्बर चित्रकारांनी सुद्धा आपली चित्रकला खेड्यातील जीवनावरच फुलविली आहे. कारण खेड्यातील रचनेमध्ये चित्रकलेला आवश्यक असा सहजपणा आहे. तसेच या जीवनात कृत्रिमता नसते. खेड्यातील सर्व जीवन लयबद्ध असते. आणि म्हणूनच मोठमोठी कलावंत मंडळी सुद्धा खेड्याकडे वळली. या कलावंतांनी आपली कलात्मक व्यथा खेड्यातून निर्माण केली. जीवनाचे बारकाईने निरीक्षण करून ते प्रतिबद्ध करायचे हे चित्रकाराचे काम असते. मानवाचे सहजशील सौंदर्य ग्रामीण भागात असते. खेड्यातून चित्रकलेसाठी नानाविध विषय पडलेले आपणास दिसून येतात आणि म्हणूनच मी या ग्रामीण चित्रकलेकडे वळलो."

- भ. मा. परसावळे, हिंगोली

सुप्रसिद्ध चित्रकार व कवी

● "मराठवाड्यानेच मला लिहायला शिकवलं. प्रथम इथल्याच लोकांनी मला लेखक म्हणून स्विकारले. जेव्हा माझ्या कोकणात कोणी मला विचारीत नव्हते तेव्हाही मी येथल्या लोकांना ओळखीचा झालो होतो.

माझे आई-वडील जे कष्ट करीत त्या कष्टाला सीमा नव्हती. तरीही त्याचा मोबदला त्यांना अतिशय कमी मिळे. गावातील लोक कधीकधी माझ्या वडीलांना मारीत सुद्धा, आईला वाटेल तशा शिव्या देत. ती माणसं माझ्या गावातील होती आणि आमच्याच एवढी दरिद्रीसुद्धा होती, तरीसुद्धा त्यांना काही वाटत नसे. माझ्या आजूबाजूला सगळीकडे दैन्य दारिद्र्य होते. लहानपणापासून मला असा प्रश्न पडत असे की आम्ही एवढे दरिद्री कां? कावाडकष्ट करणाऱ्या माणसांना एक दिवसाची

सुट्टी का मिळत नाही? आमच्याकडे सलग व भुसभुशीत जमीन नाही. जिकडेतिकडे कातळ पसरलेलं आहे. या कातळीवर शेती करणारी माणसं पाहून मी तळमळत असे.

आमच्या गावची माणसं उगीच एकमेकाशी भांडत. एकमेकाना मारीत हे सर्व पाहून मी माझ्यावरच संतापत, असे, लोकावरही संतापत असे. मी चामडी घुवायचो, जोडे शिवायचो, चामड्याला चुना लावायचो, पण जोडा लावणाऱ्या माणसाला काहीही प्रतिष्ठा नाही हे सतत जाणवत असे. आणि म्हणून वाटायचं खूप शिक्षण घ्यावं, खूप मोठं व्हावं. माझे वडील मजुरीचे दोन रुपये मिळाल्यानंतरही दारू प्यायचे. सुपारी खाऊन घरातच थुंकायचे. मी विचारायचो, तुम्ही असे का करता? मला त्यांचा राग येत असे, आई मात्र चांगली होती. गावात तिला खूप लोक चांगले मानीत. नम्रता, सौजन्य, विनय बगैरे गुण तिच्यात होते. तसं पाहिलं तर मला घरच्या माणसांपेक्षा बाहेरच्यांनीच जास्त प्रेम दिलं. पुढे मुंबईस गेलो. कसतरी रात्रीच्या वर्गात शिक्षण केलं पण शिक्षणाची इच्छा मात्र अतृप्तच राहिली. गावात येऊन शिक्षकाची नोकरी धरली. शिक्षक झाल्यावरही लोक माझी सावली घेत नसत. याची मला अतिशय खंत वाटे, मी चिडून जात असे, परंतु सर्व भावना मात्र मनातच दाबून टाकीत असे. लोक माझ्या आईला चांभारीण म्हणत, माझ्या वडिलांच्या थोबाडीत मारीत, तरीही मी गप्प बसून याच्या कारणांचा शोध घेत असे, विचार करीत असे. शिक्षक झाल्यावर माझ्याबरोबरचे शिक्षक सुद्धा असे करीत. ते डघुटी झाल्यावर पत्ते कुटीत चकाटत पिठीत याचं मला दुःख वाटत असे. मला हे सर्व पटत नसे, हे मी कुठे शिकलो मला माहीत नाही. ६वी ७वीत असल्यापासूनच मी खूप वाचीत असे. पुस्तके वाचण्यासाठी मी कर्जे सुद्धा काढली आहेत. बायकोचे दागिने सुद्धा गहाण टाकले आहेत. मुंबईला जायचे आणि ट्रंक भरभरून पुस्तके आणायचो १९७१ पर्यंत मला असं कधीही वाटत नव्हत की मला लिहायचं आहे. फक्त खूप वाचन करावं एवढीच माझी इच्छा होती. परंतु वाचतेवेळंस मला नेहमी जाणवायचं की मी जे भोगलं, जे जीवन मला जगावं लागलं ते जीवन कुठल्याच पुस्तकात चित्रित केलेलं नाही. आणि त्यामुळं ते मला माझं साहित्य वाटत नसे. परंतु नंतर मात्र जेव्हा मी आनंद यादव व्यंकटेश माडगूळकर, मा. रं. बोरडे यांचं लेखन वाचलं तेव्हा मात्र माझ्या जीवनाविषयीचं चित्रण यात केलेलं आहे असं मला जाणवलं. छत्तीस वर्षांचं आयुष्य माझ्या मागे होतं. परंतु लिहिनं येत नव्हतं. तरीही जिद्द सोडली नाही. खूप पाने फाडली, खूप लिहिली, आणि यातून डायरी..... मुक्काम पोष्ट देवाचे गोठणे तयार झाले.

— माधव कोंडविलकर

ग्रामीण आत्मकथन शिबीर, वंजापूर

(आंतरराष्ट्रीय किर्तीचे सुप्रसिद्ध सतारवादक पंडित रविशंकर यांचे सासरे, अंतरराष्ट्रीय किर्तीचे ख्यातनाम सरोदवादक उस्ताद अलि अकबर खाँ साहेब यांचे वडिल व जुन्या पिढीतील एक बिल्लीचे संगीतकार उस्ताद अल्लाउद्दीन खाँ हे तीसेक वर्षापूर्वी गुरूदेव रविद्रनाथ टागोर यांच्या शांतिनिकेतनमध्ये दिनेन्द्र प्राध्यापक म्हणून आले. सोबत नातू आशीष खाँ ते सरोद व्हायलीन, तबला नानाप्रकारची वाद्य सहजगत्या वाजवायचे व नाना विषयावर गप्पा रंगवायचे. गाण्याबरोबर गप्पांचीही मँफल दररोज झडायची. गप्पा जन्म काळच्या अनुभविक मँफलीत शुभमंत्र घोष गप्पांचे अनुलेखन करीत बसायचे. त्यातूनच उस्ताद अल्लाउद्दीन खाँ साहेबांची आमारे कथा' ही कहाणी बांगला भाषेतत आकारली. तिच्या (अशोक शहाणे यांच्या 'माझी कहाणी' या मराठी अनुवादातून खालील तिब्बक भाग विद्यार्थी मित्रामाठी देत आहोत.)

- संपादक

उस्ताद अल्लाउद्दीन खांच्या शब्दात उस्ताद अल्लाउद्दीन खाँ

● बाबा सतार वाजवायचे मी तेव्हा दीड वर्षांचा असेन. बाबांची सतार ऐकायचो अन् आईच्या छातीवर तबला वाजवायचो. ही यमनची गत ऐका (खाँ साहेबांनी वाजवून दाखवली.) बाबा वाजवायचे. ह्या ढंगाची गत आणखी कुठंच ऐकायला मिळाली नाही. गुरूजींना ऐकवली तशी गुरूजी एकदम चमकले. म्हणाले-अरे! ही तर आमची गत! मामाची गत! तुला कुठ मिळाली ही? ही चीज जगात कुठ मिळायची नाही.

(अल्लाउद्दीन खाँसाहेबांच्या वडील बंधूना सतार शिकवण्यासाठी त्यांच्या वडिलांनी रामकानाईशील व रामघनशील हे दोन उस्ताद ठेवले. अल्लाउद्दीन आपल्या भावाचे सतारवादन ऐकायचे. शाळेत जातो म्हणायचे अन् साधूंच्या (गावात वस्तीला आलेल्या साधूंच्या अड्ड्यावर साधूंची सतार ऐकायचे व ठेका घरायचे. एकदा शाळेत जात नाहीत म्हणून त्यांना त्यांच्या आईने बांधून ठेवले, खायला दिले नाही. तीन दिवस अन् मारलही खूप. मग थोरली बहिणीण मधुमालतीन सुटका करून घेवून गेली आपल्या घरी. काही दिवसांनी अल्लाउद्दीन यांनी आई आजारी असतांना आईच्या टुकेतून दहा बारा रुपय घेतले व बाहेर पडले. कलकत्याला गंगा घाटावर एके रात्री पैशासह जवळच वेचकंही चोरीला गेलं. पुढचा भाग त्यांच्या शब्दात वाचा.

- संपादक

रडत रडत निमतला घाटावर आलो. तिथं साधू बसले होते बरेचसे. ह्या मोठाल्या जटा! एक महात्मा बसला होता धुव्ही पेटवून. त्याच्या भोवती बाकीचे साधू खूप गांजा चालला होता. तिथं गेल्यावर रडू कोसळले. साधूबाबा म्हणाले कुछ पर्वा नाही! गंगा नहाओ! गंगेत बुडी मारून आलो. साधुबाबांनी भस्म दिलं ते खाल्लं. म्हणाले सीघा जाव! सीघा गेलो. एका अन्नछत्रात कंगाल लोकांची जेवायची सोय.

लुळे, पांगळे, आंघळे लोक चिवकार जमलेले. त्यांना एक ब्राम्हण वाटणी भात भाजी डाळ देतोय. मला तिथं बघून ब्राम्हण म्हणाला. काय बाळ! जेवायचंय? खूप खाल्लं. जाडा भात, डाळ न् भाजी जा आता पाणी पी. कुठं परत गंगेवर. गंगेवर कशाला? हा काय नळ आहे? तेव्हा नळाचं पाणी लक्षात आलं समोरच केदारनाथ डॉक्टरांचा दवाखाना होता. चांगला ओटा होता. तिथच झोपलो. रोज एकवेळ गंगाजल प्यायचो. साधूबाबांनी सांगितलं होतं. दुसऱ्या वेळेला लंगार खान्यात अन् केदार डॉक्टरांच्या दवाखान्याच्या ओट्यावर झोपायचो.

एक दिवस केदार डॉक्टरांनी विचारले - ए पोरा, कोण रे तू?
मी घरून पळून आलो, घर आहे त्रिपुर्याला, गाणं बजावणं शिकायचंय
कमलं गाणं बजावणं! उडणटपू कुठला! चोरी बिरो तर नाही ना करणार?
तुमच्या ओळखीचा कुणी उस्ताद असला तर गांठ घालून द्या ना!
उस्ताद! जोडा मारू का? चल शंकल!

कृपा करून मला हाकलून देऊ नका, मला इथेच पडून राहू दे जाताना तुम्ही दाराला कुलुप लाऊन जा.

तिथच राहात होतो.

● अस चाललेल असतांना एक दिवस म्हणाला मी एका उस्तादाशेकडे शिकतो. तुला पण घेऊन जाईन.

गेलो लुळ्या गोपाळजींच्या कडे प्रख्यात धूपदिघे होते. ख्याल पण गायचे. चलींद्र मोहनचे दरबारी गवई.

लुळे गोस्वामी म्हणाले. बारा वर्षे स्वरसाधना करावी लागेल

- आयुष्यभर शिकीन. (साधना मुरू झाली.)

सूर साधायचो-एका हातात तंबोरा दुसरा हात तबल्यावर. एका पायान मात्रा मोजायच्या, दुसऱ्या पायान ताल धरायचा. हा होता गुरुजींचा मूलमंत्र. शिष्यांना असख्य शिकवतो नातवाला पण असच.

तीनशे साठ प्रकारचे पाठच गुरुजींनी करून घेतले. त्याच्या बरोबर ताल त्याच्यात असा पक्का झालो की जे काही ऐकायचो ते पकडायचो. स्वरसाधना फार आवश्यक आहे. सरगम म्हणजेच तर अक्षरं. पण हे तर कुणीच करत नाही. काही दिवस शिकलो. मग ते वारले प्लेगनं. निराश झालो -कारण आता काही शिकतां यायच नाही.

उस्ताद अल्लाउद्दीन त्यानंतर विवेकानंदाचे भाऊ हाबूदस्त यांच्याकडे इंग्रजी बॅन्ड, सनई, तबला, शिकले. विवेकानंदाच्या घरातले सगळेच उस्ताद. विवेकानंद धूपद चांगलं गायचे. असे अनेक गुरुकडे संगीताचे

धड धेत धेत उस्ताद अल्लाउद्दीन खाँ साहेबांनी आपली संगीत साधना यथोचित अर्थाने पूर्ण केली. खस्ता खाल्या. उपाशीपोटी दिवस काढले. शेवटी ते आपल्या एका त्या काळांतल्या पट्टीच्या उस्ताद अहमदअलीकडे शिकत असतांना त्यांनी ह्यांना रजा दिली. अल्लाउद्दीन खाँ साहेबांना हाकलून देता येत नसे वाटून रडू कोसळले. ते पाहून अहमद अली म्हणाले माझ्याकडे जे होतं ते तू शिकलास आता तू दुसऱ्याकडे जा. कुठं तर वाजेरखांच्याकडे. आणि ते एक कवी भतूहरी नाटकाचे कर्ते गुरुदेव वजिरखाँकडे नबाब वजिरखाँच्यामूळे गेले त्यांच्या या परमगुरु विषयीची आठवण इथे आम्ही शेवटी देत आहोत.

— सपादक

नबाब म्हणाले- सरोद तर येतो तुला. आता आणखी काय शिकायचय ?

— वीणा !

— वीणा तर कांही हे लोक पोटच्या पोराने खेरीज फुणाला शिकवत नाहीत. अर्थात मी शिकवतोय.

— मग तुम्ही शिकवा,

— माझ्या गाण्याला साथ करता येईल का तुला.

— हो,

मी तेव्हा व्हायलीन चांगलंच वाजवायचो. तर त्यांना साथ केली. नबाब खुष झाले.

— नोकरी कर माझ्या दरबारात.

— नाही. मी नोकरी नाही करणार. मला विद्या शिकवायचीय विहागामधील होरी म्हटली होती नबाबांनी. यमुनाजल साठवे कसे जाऊ कसला वाजवतोय मी ! गाणं ऐकून मुग्ध होऊन गेलो.— हुजूर ! आणखी एक म्हणा.

— क्या ? हुकूम कर रहा है ? अच्छा ! तू तर हरवलंस की मला बरोबर वाजवून ! आता टप्पा वाजव बरं ! हे काही जमलं नाही.

नबाब हसून म्हणाले— हे मेला ! मेला !

हुजूर ! मी तर मेललाच आहे ! हेच शिकवा.

मग नबाबाच्या सांगण्यावरून सेक्रेटरी खाँ साहेबांना घेऊन आले.

नबाब वजिरखाँ म्हणाले- खाँ साहेब, ही बंगाली जात म्हंजे जंजाळाची जात आहे. हा बघा आलाय त्रिपुन्याहून सहा महिने झाले. तुमच्या दारापासून परत येतोय, आज म्हणतोय, जीव बेणाराय. तुम्ही शिकवा त्याला. कासीमअलीचे शिष्य आहेत ह्याचे वडील. ताबडतोब गंडा बांधायचा कार्यक्रम झाला. मोठाल्या थाळ्यात नं मिठाई आली. सफेद पगडी आली. गुरुदेवांनी पहिलांदा नबाबांना गंडा बांधला (पहिल्या शिष्याला

बांधावा लागतो. नवीन शिष्य करायच्या वेळेला.) मग मला बांधला. शपथ घेतली. माझी विद्या कुपात्री देणार नाही. कुसंग करणार नाही. विद्या मोडून भीक मागणार नाही. बाईजी-वेश्येला गाणं शिकवणार नाही.

चोहीकडं पसरलं-एका बंगल्यात नबाब बहादुरांची गाडी अडवली म्हणून. मी बंगाली, बॉम्ब बिब का काय म्हणून पोलिसांनी डिटेक्टिव्हांनी तपास केला. म्हणून मग नबाबांनी विचारलं- तू बॉम्ब बिब तर टाकत नाहीस ना रे बाबा ?

- नाही हुजूर, पण तुम्ही शिकवले तर सूरुंचे बॉम्ब मात्र टाकीन. तर राहायला लागलो गुरुजीच्याकडं. दिवसभर गुरुजीचे बूट, हूक्का, पानदान, मेडल्स साफ करत बसायचो, खूप खूप व्हायचे ते. दिवसा रियाझ करायला वेळच मिळायचा नाही.

रात्री चार वाजता बसायचो रियाजाला. पहाटे उठायचो. सकाळचा नमाज पढून येऊन मडक्याला शेण माखून जरासा चहा व्हायचा. शिळी रोटी मीठ लावून खायचो.

जीवनातील सुरक्षितता आणि कलाजीवन - टेनिस विल्यम

● 'The Glass Menagerie' चा माझ्या नाटकांला अभूतपूर्व यश मिळालं- आजवर माझं नाव कुणाला माहित नव्हतं. आता ते अनेकांच्या ओठावर नाचू लागलं. माझ्या बाह्य परिस्थितीतहि जमिन-आस्मानाचा फरक पडला. कुठे तरी एक-दोन खोल्या भाड्याने घेऊन राहणारा मी, आता दिवसाला ५०० रुपये आकार घेणाऱ्या एका विलासी राजेशाही हॉटेलात जागा घेऊन राहू लागलो होतो.

एखाद्याला अचानक पैसा किंवा प्रसिद्धी मिळाली तर अमेरिकेत त्याच कोणाला विशेष काही वाटत नाही. अशा गोष्टी या देशात वारंवार घडत असतात. मला स्वतःलाहि या बदलाच विशेष काहीच वाटलं नाही, अस सांगितलं तर ते दांभिकपणाचं ठरेल. परंतु मला त्याविषयी काही सांगायचं नाही. या बाह्य जीवनाचा माझ्या कला जीवनावर जो प्रचंड परिणाम झाला त्याचं मला मोठं आश्चर्य वाटलं.

आता माझ्या जीवनात सुखासीन सुखवस्तु पणाचा शिरकाव झाला होता. दररोजची दुपार कशी टळेल ही चिंता माझ्या समोर नव्हती. या नंतरही अशी चिंता कधीही करावी लागणार नाही इतकं आर्थिक स्वास्थ्यही मला प्राप्त झालेलं होतं. आजवर जीवनाच्या प्रत्येक क्षणी मला मानवाच्या मूलभूत गरजासाठी झगडाव लागलं होतं. अस झगडता झगडता मला कलेची जेवढी काही सेवा करता आली तेवढीच काय ती मी केली होती एखाद्या निरसड्या दरडीवर प्राणपणाने एकेक पाऊल रोखून तसू तसूने वर चढण्याचा प्रयत्न करावा तसा माझ्या जीवनाशी झगडा सुरू

होता. आज चढण संपली आहे. वरच्या सुरक्षित सपाटीवर मी येऊन पोहंचलो आहे. आता यापुढे येईल सुखद, शीतल वारा निरन्तर मला जीवन साथ देणार आहे.

वर चढून आल्यानंतर काही काळ मला बरं वाटलं परंतु काही कालच. मानवाच्या सर्व शक्ति जीवन कलहात उपयोगी आणण्यासाठीच त्याला मिळालेल्या असतात. या संग्रामात त्यांचा कसा लागतो. व त्यांना अधिकाधिक धार चढते. जीवनात सुरक्षितता आली की या शक्तिचा वापर करण्यास कारण पडत नाही. हळू हळू त्या बोथट होतात. नंतर गंजूनहि जातात. माझही असंच होऊ लागलं. माझ्यातली सृजन शक्ति आटत आहे असं मला दिसून येऊ लागलं मी माझ्यावर आणि येणाऱ्या जाणाऱ्यावर चिडू लागलो. संभाषणाचा कोणताही विषय काढला तरी मला विलक्षण उबग येत असे. सभोवतालचे सगळे लोक दांभिक आहेत असं वाटे कधी काळी रेकार्ड केलेल्या संभाषणाच्या त्याच त्याच तबकड्या आपण पुनः पुन्हा वाजवीत आहोत असं मनात येई. त्याच त्याच निःसत्व स्तूती वचनांची मला अगदी सिसारी आली होती. माझ्या जीवनातून मुख्य प्राणसत्व निघून गेलेलं आहे आणि माझ्या साऱ्या हालचाली एखाद्या कळसूत्री बाहल्याप्रमाणे होत आहेत, एवढी एकच जिवन्त जाणीव मला पुनःपुन्हा टोकते होती.

या साऱ्यातून बाहेर पडावं म्हणून डोळ्यांच्या ऑपरेशन निमित्त करून मी हॉस्पिटलच्या एकान्तवासात तीन महिने काढले. या काळात माझ्या मनाला काहीसा विसावा मिळाला. हॉस्पिटलमध्ये भेटावयास येणाऱ्या मित्रमंडळीच्या स्नेहशील पुसतपासात मला त्यांच्या पूर्वीच्याच सौजन्याच्या स्नेहाद्रंतेचा दिलासा मिळू लागला. पुन्हा माझ्या मनाला टवटवी येऊ लागला माझा डोळा पूर्ण बरा झाल्यानंतर मी त्या राजेशाही हॉटेलला रामराम ठोकला. आणि मेक्सिकोची वाट धरली. या देशाला अजून आधुनिक संस्कृती व उथळ औपचारिकता यांची बाधा झालेली नाही. माझ्या मोठेपणाची येथे प्रतिपदी आठवण होण्याचे काही कारण नव्हतं. एक सामान्य माणूस म्हणून जगणं येथे मला शक्य होतं.

आणि यानंतर Street Car named Desire हे नाटक लिहण्यास घेतले. कलेच्या उपासनेतच कालावंताला अखेर खरा दिलासा मिळू शकतो. परंतु कला निमित्तीही ती करावयाची म्हणून हात नाही. त्याकरिता तशी आंतरिक अनिवार उर्मीच यावी लागते.

आता माझ्या जीवनात असुरक्षितता, झगडा, संग्राम निर्माण झाला होता असे नव्हे. तो घकाधकीचे, असुरक्षिततेचे दिवस गेले ते कायमचे गेले. नियतीची चक्र उलट

फिरवण माझ्या हातात नव्हत. परंतु सुरक्षिततेमुळे उत्कट कला जीवनाला कसा धोका निर्माण होतो एवढे लक्षात आले, तरीही पुष्कळच काम भागत शत्रुचा हल्ला कोठून येणार हे आगाऊ माहित असलं की तशी तयारी हाते.

सुरक्षितता हे कलाकारांचं मरण आहे. पैसा व प्रसिद्धी या दोन्ही गोष्टी कलेला मारक आहेत. जागतिक यशापयशापेक्षा आपल्या विकासी व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा उमटलेलं आपलं कलाजीवन हे अनंतपटींनी अधिक महत्त्वाचं आहे हे ज्यांनी ओळखलं, असे लोकच अकल्पित यशाचे आघात रिचवूनहि आपलं कलाजीवन सांभाळू शकतील. हे जीवन हेच एक कलाकारापुरतं सत्य आहे. जागतिक यशापयशाचा सारा मायेचा पसारा आहे. यं मायेच्या जंजाळात न सापडता जीवन सन्याशी एकनिष्ठ राहण्याची जागरूकता कलाकाराने दाखवली पाहिजे.

कलावंताचे ध्येय ते हेच. जातीच्या कलावंताला मग ती कोणत्याही कलेचा उपासक असो-एकच ध्येय असू शकतं. मानवाच्या मनाचा, मानवा पुढील समस्यांचा वेध घेणं व त्यावर कलेचा सत्यस्निग्ध प्रकाश टाकणं हेच ते ध्येय होय-अंतःकरणाची शुचिता हेच जीवनातील सर्वोच्च साध्य आहे असं विल्यम सारोयानने आपल्या एका नाटकात प्रतिपादिले आहे. खऱ्या अर्थाने जीवण जगायचं असेल तर प्रतिक्षणी जागरूक राहिल पाहिजे. अगदी ज्या क्षणापासून- मी ही अक्षर लिहित आहे आणि तुम्ही वाचीत आहात-त्या क्षणापासून कलाचा इवारा तर अविरत चालूच आहे.

परिक्रमा १९८२-८३ •

आपले लोक विलक्षण अनुभव 'उपरा' या आत्मकथनपर पुस्तकात सांगून ख्यातनाम झालेले मराठी लेखक श्री लक्ष्मण माने यांना अमेरिकेतील फोर्ड फाऊंडेशनने १९८१-८२ वर्षासाठी शिष्यवृत्ती प्रदान केली.

मराठवाड्याचे मानबिदू, ख्यातनाम साहित्यिक, विचारवंत चतुस्त्र पंडित नरहर कुखंदकर यांचे १० फेब्रुवारी १९८२ रोजी औरंगाबाद येथे दुःखद निधन झाले.

प्राचार्य गजमल माळी यांची मराठी महामंडळाचे अध्यक्ष म्हणून व प्रा. तु. शं. कुळकर्णी यांची सरचिटणीस म्हणून निवड झाली.

यशवंत कॉलेज, नांदेडचे पहिले प्राचार्य, माजी खासदार व मराठवाड्याचे एक शिक्षण तज्ञ प्राचार्य गो. रा. म्हैसेकर यांची 'मराठवाडा विद्यापीठा'चे कुलगुरु म्हणून नियुक्ती झाली.

मराठवाड्यातील एक उमेदीचे लेखक श्री बाबू बिरादार यांच्या 'कावड' या कादंबरीस श्री विद्या प्रकाशनाचा पुरस्कार मिळाला व प्रकाशित झाली. त्या आघी त्यांच्या 'मातीखालचे पाय' या पहिल्या कादंबरीचे प्रकाशन झाले.

मराठवाड्यातील एक लेखक व देगलूर महाविद्यालयातील मराठी विभाग प्रमुख श्री लक्ष्मीकांत तांबोळी यांच्या 'कृष्ण कमळ' कादंबरीवर अधारित 'बंदिबान मी या संसारी' हा चित्रपट प्रदर्शनाच्या मार्गावर आहे.

महाराष्ट्रातील एक ख्यातनाम समीक्षक, मराठवाडा विद्यापीठातील प्रपाठक व 'कविता व प्रतिभा' या ग्रंथाचे कर्ते श्री सुधीर रसाळ यांची भारतीय साहित्य अकादमीवर सन्माननीय सदस्य म्हणून नियुक्ति झाली. व डॉ. गोकक यांची अध्यक्ष म्हणून.

प्राचार्य जनार्दन वाघमारे, प्रा. गंगाधर पाणतावणे, प्रा. प्र. ई. सोनकांबळे, श्री महावीर जोधळे व बाबा भांड या मराठवाड्यातील साहित्यिकांना नुकतेच त्यांच्या साहित्य निर्मिती बद्दल राज्य पुरस्कार मिळाले.

श्री प्रभाकर पाध्ये यांना मराठीतील उल्लेखनीय साहित्य निर्मितीबद्दल साहित्य अकादमीचा पुरस्कार मिळाला.

संगीत अकादमीचे पुरस्कार डॉ. वसंतराव देशपांडे (गायक), मो. ग. रांगणेकर (नाटककार नाट्य दिग्दर्शक), अल्लारखां (तबला), विजय राघवराव या कलावंतांना मिळाले तर मागच्या पिढीतील जयपूर घराण्याचे एक अब्बल दजचे गायक श्री मल्लिकार्जुन मन्सूर यांना सन्माननीय फेलोशिप मिळाली.

मराठवाड्यातील थोर लेखक श्री व्यंकटेश मांडगूळकर यांची अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष म्हणून निवड झाली व ते संमेलन ४, ५ व ६ फेब्रु. ८३ रोजी मराठवाड्यात अंबाजोगाई येथे संपन्न झाले.

'उगवतीचे रंग' या नवोदित कवीच्या संमेलनाचे अध्यक्ष म्हणून अ. भा. मराठी साहित्य संमेलनात सूत्र संचालन प्रा. लक्ष्मीकांत तांबोळी यांनी केले.

'Dar Kness at Noon' या कादंबरीचे लेखक व एक महामानव आर्थर कोस्लर यांचे नुकतेच निधन झाले.

अमेरिकेतील एक श्रेष्ठ नाटककार व Street Car named Desire या नाटकाचे कर्ते टेनीस विल्यम यांचे पण नुकतेच निधन झाले.

थोर तत्त्वचिंतक, भुदान चळवळीचे प्रवर्तक व मधुकर, गीताई इ. अनेक ग्रंथाचे कर्ते श्री विनोबा भावे यांचे दुःखद निधन १५ नोव्हेंबर १९८२ रोजी झाले.

महाविद्यालयीन इतिवृत्त १९८२-८३ •

१) राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षण योजना १९८२-८३ :

विद्यापीठ अनुदान मंडळ व मराठवाडा विद्यापीठ यांच्या विद्यमाने महाविद्यालयात १९७९-८० या वर्षी राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षण योजनेअंतर्गत प्रकल्प कार्यालय सुरु करण्यात आले आहे. तेव्हापासून महाविद्यालयामार्फत दरवर्षी दहा याप्रमाणे आतापर्यंत चाळीस प्रौढ शिक्षण केंद्रे चालविण्यात आली आहेत. ही सर्व केंद्रे देगलूर व देगलूरच्या परिसरातील जवळपासच्या खेडेगावामधून चालविण्यात येतात. देगलूर महाविद्यालय हे ग्रामीण भागातील महाविद्यालय असल्यामुळे या भागातील खेडेगावांशी निकटचा संबंध या योजनेच्या माध्यमातून महाविद्यालय जोडू शकते. ही योजना राबविण्यामध्ये आमच्या विद्यार्थ्यांना सामाजिक बांधिलकीची जाण, शिक्षण घेत असतानाच यावी, हाही हेतु आहे.

या वर्षी महाविद्यालयाने १ देगलूर, २ गुजळगा, ३ चैनपूर, ४ चाकूर, ५ कुतुबशाहापूरवाडी, ६, येरगी, ७ कावळगाव, ८ करडखेड, ९ केदारकुंठा, आणि १० टाकळी (झरी) या दहा गावी प्रौढ शिक्षण वर्ग चालविले आहेत. प्रौढ शिक्षण वर्ग चालविणारे संघटक महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांमधूनच निवडण्यात आले आहेत. जुलै महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यात संघटकांसाठी आठ दिवसांचा 'प्रशिक्षण वर्ग' आयोजित करण्यात आला होता व १ ऑगस्ट १९८२ पासून वर नमूद केलेल्या गावी प्रौढ शिक्षण वर्ग सुरू करण्यात आले.

प्रौढ शिक्षण योजना यशस्वीपणे राबविण्याच्या दृष्टीने प्राचार्य श्री रघुकृष्ण शेटचे यांच्या अध्यक्षतेखाली एक प्रौढ शिक्षण सल्लागार समिती' नेमण्यात आली होती. तीत प्राचार्य, प्रकल्प अधिकारी म्हणून काम पहात असलेले प्रा. एल. एस. कुळकर्णी, तसेच प्रा. एस. पी. देशमुख, प्रा. आर. के. कुळकर्णी, प्रा. व्ही. एम. येरमुने,

प्रा जी. एस. कल्याणपाड, प्रा. वाघमारे व प्रा बी. पो. येरगीकर या सन्माननीय सभासदांचा अंतर्भाव होता सल्लागार समितीतील सभासदांनी ही योजना यशस्वी करण्याच्या दृष्टीने पूर्ण सहकार्य केले व वर्गाना वेळोवेळी भेटी देऊन प्रौढांना मार्गदर्शन केले. पर्यवेक्षक म्हणून श्री एच. एम. नामपल्ले यांनी काम पाहिले. ते प्रशिक्षित व अनुभवी पर्यवेक्षक आहेत हे नमूद करावेसे वाटते.

प्रौढ शिक्षण केंद्रांपैकी केदारकुंठा, येरगी व टाकळी (झरी) या केंद्रावर प्रौढांच्या व गावकऱ्यांच्या मनोरंजन व प्रबोधनासाठी आमच्या महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांनी 'शूरा मी बदिले' हे नाटक सादर केले.

विविध केंद्रांतून घेतलेल्या प्रौढांची साक्षरता टिकविण्यासाठी व त्यांच्या जाणीवा विस्तृत करण्यासाठी प्रौढ शिक्षण विभागाने एक योजना आखली असून ती विद्यापीठ अनुदान मंडळाकडे मान्यतेसाठी पाठवण्यात आली आहे.

महाविद्यालय हा राष्ट्रीय उपक्रम यशस्वीपणे राबवित आहे, हे नमूद करणे अस्थानी ठरणार नाही.

— प्रा. एल. एस. कुलकर्णी
प्रकल्प अधिकारी,
राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षण योजना

२) बजमे उर्दू :

महाराष्ट्र राज्य उर्दू अकादमीच्या सौजन्याने बजमे उर्दू अदब देगलूर महाविद्यालयाच्या वतीने उर्दू चर्चा सत्र मुशायराचा भव्य कार्यक्रम दिनांक ५-२-८३ रोजी घेण्यात आला. उर्दू चर्चा सत्राचे अध्यक्षस्थान श्री अख्तरउजम्मा नासर यांनी भुषविले तर प्रमुख पाहुणे म्हणून प्रा. खलीलुल्लाह बिदर उपस्थित होते. प्रथमतः प्राचार्य शेटचे आर. के. यांनी पाहुण्याचे पुष्पहार घालून स्वागत केले. उर्दू विभाग प्रमुख प्रा. खाजा अहमदोद्दीन यांच्या प्रास्ताविक भाषणानंतर चर्चेस सुरुवात झाली. चर्चेचा विषय होता उर्दू नई गझल, चर्चा खुपच रंगली. चर्चेत प्रा. खलीलुल्लाह बिदर, प्रा सज्जाद अहमदखान, नांदेड यांनी भाग घेतला. अध्यक्षीय भाषणांत श्री अख्तरउजम्मा नासर यांनी नवीन व जुनी गझल यांची तुलनात्मक व्याख्या करून काळाने नवीन गझल स्विकारण्यास भाग पाडले असे प्रतिपादले. या शिवाय विविध स्पर्धात (निबंध स्पर्धा, हस्ताक्षर व काव्यवाचन) प्रथम व द्वितीय आलेल्या विद्यार्थ्यांना श्री अख्तरउजम्मा नासर यांच्या हस्ते वक्षीस वाटण्यात आले.

अभिव्यक्ती

(३५)

रात्री नऊ वाजता नगरपालिका प्रांगणात भव्य मुशायरा संपन्न झाला. मुशायराचे अध्यक्षस्थान आंध्र प्रदेशचे नामवंत राजकवि श्री अवज याखुबी यांनी भूषविले तर प्रमुख पाहुणे म्हणून उपजिल्हाधिकारी श्री बोर्डे साहेब उपस्थित होते. कार्यक्रमाचे संचलन श्री काजी हामेद तनवीर, प्रा. खाजा अहमदोद्दीन व प्रा. तकीयोद्दीन यांनी प्रा. आर. के. शेटचे यांनी अध्यक्ष, प्रमुख पाहुणे व उपस्थित कवींचे पुष्पहार घालून स्वागत केले, श्री बोर्डे यांच्या हस्ते ज्योत प्रज्वलित केल्यानंतर कार्यक्रमास सुरवात झाली. कार्यक्रमात श्री खाजा शेख, श्री अहमद मुकेश, कु. नुरुन्नीसा तस्कीन, श्री राज अबेदो, श्री जाहेदरझवी, श्री साहेर हैद्राबादी, श्री गौतम सरूप, श्री नजीर नयूर हैदराबाद, श्री मुखदर नज्म, श्री अखतरउज्जमा नासर औरंगाबाद श्री रफीस अहमद मुन्सोफ बोधन, श्री बगड रायचुरी, श्री पागल आदिलाबादी, श्री उमरइकराम उदगीर, श्री पुईम अहमद, श्री युनुस फहमी श्री मुन्नीरुद्दीन श्री मिर्जा अटकळी, श्री किरणकुमार सिफर नादेड व स्थानिक कवि प्रा. राठीर, श्री काजी हामेद तनवीर, श्री जोश महंदाबादी श्री जहीरुद्दीन अन्सारी, श्री तकीयोद्दीन परवाज व इतर स्थानिक कविनी काव्य वाचन केले, विशेषतः श्री पागल आदिलाबादी व श्री बगड रायचुरी यांच्या विनोदी काव्याने श्रोतागण मंत्रमुग्ध झालेले दिसून आले.

कार्यक्रम रात्री तीन वाजेपर्यंत सुरळीत पार पडले. बहुसंख्य उर्दू साहित्य प्रेमी कार्यक्रमास उपस्थित होते व कार्यक्रमात दाद देऊन कविना प्रोत्साहित करित होते. अशा प्रकारचा भव्य मुशायरा देगलूर शहरात प्रथमच संपन्न झाल्यामुळे कॉलेजच्या नांवलीकीकात भर पडली.

- प्रा. खाजा अहमदोद्दीन
उर्दू विभाग प्रमुख

३) महाविद्यालय-शाळा समूह योजना :

विविध अभ्यासक्रमांच्या अध्यापनात सुसूचता आणण्याच्या दृष्टीने व विद्यालयीन अध्यापनात येणाऱ्या अडचणी दूर करणाऱ्या दृष्टीने महाविद्यालय-शाळा समूह योजना महाराष्ट्र सरकारने गेल्या काही वर्षांपासून सुरू केली आहे. इंग्लिश, गणित, विज्ञान भाषा-व्याकरण वगैरे महत्त्वाच्या विषयांचे अध्यापन विद्यालयीन पातळीवर चांगल्या प्रकारे करण्यासाठी ही योजना उपयुक्त ठरली आहे.

महाविद्यालय ही ज्येष्ठ शैक्षणिक संस्था असल्याने या योजनेचे नेतृत्व साहजिकच महाविद्यालयाकडे येते. आमच्या महाविद्यालयाने ही योजना आरंभापासूनच राबवली आहे. या योजनेचा लाभ या परिसरातील सर्वच विशेषतः ग्रामीण भागातील विद्यालयानी घेतला आहे.

१९८२-८३ याही वर्षी आमच्या उपरोक्त विषयांच्या प्राध्यापकांनी करडखेड, हनेगांव, मरखेल, वझर, नायगाव आदी ठिकाणच्या शाळांतून जाऊन ८, ९ व १० वीच्या वर्गांना महत्वाच्या बाबतीत मार्गदर्शन करून त्यांच्या अडचणी सोडवल्या.

या योजनेमुळे ग्रामीण विद्यार्थ्यांना महाविद्यालयीय शिक्षणाविषयी आकर्षण वाटण्यास मदत होत असल्याने या बाबतीत अजून खूप काही करण्यासारखे आहे याची आम्हास जाणीव आहे.

- प्रा. माधवराव कुलकर्णी
संयोजक

४) सांस्कृतिक मंडळ :

प्रतिवर्षी प्रमाणे याही वर्षभरात सांस्कृतिक मंडळाने विद्यार्थ्यांतील सांस्कृतिक गुणांची जोपासना करण्यासाठी अनेक उपक्रम चालविले जातात.

१) आजचा विचार : महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांच्या वाचनात आलेले थोर विचारवंत साहित्यिकांचे विचार मागवून-त्यातील योग्य तो विचार निवडून 'सुविचार फलकावर दररोज प्रदर्शित केला जातो. या उपक्रमास विद्यार्थ्यांकडून वर्षभर उत्स्फूर्त प्रतिसाद मिळत गेला.

२) भिक्तीपत्रक : या उपक्रमाचे औपचारिक प्रकाशन प्राचार्य रघुकृष्ण शेटचे यांच्या हस्ते पहिल्या दिवशी विद्यार्थ्यांच्या कविता - कथा भिक्ती पत्रकावर प्रदर्शित करून झाले. हा उपक्रमही वर्षभर चांगलाच विद्यार्थी-प्रिय झाला. त्यामुळे विद्यार्थ्यांत साहित्य विषयक आस्था निर्माण झाली असे समजायला हरकत नसावी. भिक्ती पत्रकाचे लेखन करण्यासाठी विद्यार्थ्यांची एक हस्तक्षर स्पर्धा घेण्यांत आली होती. तीत चोवीस विद्यार्थ्यांनी भाग घेतला होता. त्यामधून सात विद्यार्थ्यांची निवड करण्यांत आली. त्यांची नावे अशी :- सर्वश्री सोपान देगावकर, किशन कांबळे, प्रकाश मारावार, नंदकुमार कळमकर, विजयकुमार निलमवार, कु. सुनंदा कुलकर्णी व कु. शमीम शेख.

३) नाट्य शिबीर : पुणे येथे राज्य पातळीवर आयोजिलेल्या नाट्य स्पर्धेसाठी श्री सुनील गुरु व किवळेकर यांनी महाविद्यालयाचे प्रतिनिधीत्व केले.

४) फोरम ऑफ फ्री एन्टर प्राईज मुंबई व देगलूर महाविद्यालय या संस्थांच्या संयुक्त विद्यमाने वक्तृत्व स्पर्धा घेण्यात आल्या. या स्पर्धात गुणानुक्रमाने खालीलविद्यार्थी

यशस्वी ठरले.

१) प्रथम पुरस्कार	गणेश मठपती	रु. ४०-०० व प्रमाणपत्र
२) द्वितीय	श्रीकांत अटकळीकर	रु. २५-०० व प्रमाणपत्र
३) तृतीय	सतीश कुलकर्णी	रु. १५-०० व प्रमाणपत्र
उत्तेजनपर	कु. किरण साठे	पुस्तक व प्रमाणपत्र
	श्री शशिकांत मशरणवार	पुस्तक व प्रमाणपत्र
	श्री सीताराम देवरे	पुस्तक व प्रमाणपत्र

लक्ष्मिकांत तांबोळी
संयोजक

५ व्यवसाय मार्गदर्शन -

आमच्या महाविद्यालयात गेल्या कांही वर्षांपासून व्यवसाय मार्गदर्शन केंद्र केंद्र चालविण्यात येते. या केंद्राच्या वतीने विविध अभ्यासक्रमांची व व्यवसाय विषयक माहितीपत्रके विद्यार्थ्यांच्या माहितीस्तव व मार्गदर्शनार्थ सूचना फलकावर प्रदर्शित केली जातात. तसेच विविध क्षेत्रातील तज्ज्ञ मंडळींची व संबंधित खात्यातील अधिकाऱ्यांची व्याख्यानेही आयोजित केली जातात. या वर्षीही श्री बापूसाहेब वाघमारे (निवृत्त डि. एस. पी.) श्री मेजर जे. पाटील यांच्या सारख्यांची व्याख्याने आयोजित करण्यात आली होती. त्याचा विद्यार्थ्यांना लाभ झाला असे म्हणायला हरकत नाही.

प्रा. डॉ. एस. जी. करडखेडकर
प्रभारी प्राध्यापक
व्यवसाय मार्गदर्शन केंद्र

६ एन. सी. सी. १९८२-८३

१९८३ च्या प्रजासत्ताक दिनी दिल्ली येथे होणाऱ्या संचलनासाठी धुळे व औरंगाबाद येथे आयोजिलेल्या पूर्वतयारी शिबिरासाठी आमच्या 4/52 N. C. C. युनिटचा अंडर ऑफिसर सुभाष भाऊराव काटेची निवड झाली होती.

त्याचबरोबर अंडर ऑफिसर सुरेश नारदवार व सार्जेंट राजेंद्र पाटील या आमच्या कॅम्पसनी आर्मी अटॅचमेंट कॅम्प सुद्धा यशस्वीरित्या पूर्ण केला.

ऑक्टोबर १९८२ मध्ये परभणी येथे झालेला अँग्रीकल्चरल वाचस कॅम्प

खालील विद्यार्थ्यांनी पूर्ण केले.

१) सुभाष काटे २) सुभाष अनमुलवार ३) बापू पेंडलवार ४) टी. ए. भोंगें

मार्च १९८३ मध्ये गिर्यारोहण स्पर्धा, दार्जिलिंगसाठी आमच्या खालील कॅडेट्सची निवड झाली.

१) सुभाष काटे २) सुभाष अनमुलवार ३) बापू पेंडलवार.

4/52 N. C. C. युनिटफॉर्म ६ आक्टोबर १९८२ रोजी आयोजिलेल्या रक्तदान शिबिरात विद्यार्थी व प्राध्यापक यांनी रक्तदान करून उत्स्फूर्तपणे भाग घेतल्याबद्दल महाराष्ट्र N. C. C. संचालनालयातफॉर्म विशेष गौरव करण्यात आला.

4/52 N. C. C. युनिटचे कॅप्टन प्रा. डी. आर. साठे N. C. C. सेवेतून निवृत्त झाले त्यानिमित्ताने त्यांना हार्दिक निरोप देण्यात आला.

- अयंबक कोठकर

७ राष्ट्रीय सेवा योजना १९८२-८३.

देगलूर महाविद्यालयातील रा. से. यो. हा एक उपक्रम शीलतेच्या अघाडीवर असलेली योजना आहे. विद्यार्थ्यांत रचनात्मक कार्याची आवड निर्माण करत करतच महाविद्यालयाच्या परिसरात व जवळच्या परिसरातही अनेक ग्रामसुधारणेचे प्रकल्प ही संस्था हाती घेत आली आहे. अशा विधायक कार्याची व विद्यार्थी विकासाच्या कार्याची थोडक्यात खालीलप्रमाणे माहिती आहे.

१) वृक्षारोपण : शहापूर, चैनपूर, अल्लापूर, कुतुबशहापूर वाडी, व गवंडगाव तांडा या गांवी मोठ्या प्रमाणावर वृक्षारोपण केले व तो त्यांचे आता झाडात रूपांतर होत आहे. महाविद्यालयाच्या पटांगणावर एक नजर टाकली तर इथेही अनेक विविध प्रकारची झाडे वाढत असल्याची साक्ष पटेल.

२) विद्यार्थ्यांसाठी स्वस्त वड्यांची वाटप-व्यवस्था : रा. से. यो. च्या वतीने ४००० वड्यांचे विद्यार्थ्यांत 'ना नफा ना तोटा' या न्यायाने वाटप करण्यात आले.

अभिव्यक्ती

(३९)

३) विद्यार्थ्यांना प्रशिक्ष सेवा : या योजनेमार्फत MPSC व UPSC च्या परीक्षांना बसणाऱ्या विद्यार्थ्यांना तज्ञांची व्याख्याने ठेवून मार्गदर्शन केले जाते. या उपक्रमात श्री राधेश्याम मोपलवार, प्रा. जाजू, प्रा. वाकोडकर, प्रा. कल्याणपाड, प्रा. राठौर, डॉ. जळकर (अधिष्ठाता, आयुर्वेद महाविद्यालय, नांदेड.) प्रा. डॉ. नाईक (आयुर्वेद महाविद्यालय, नांदेड) श्री बच्चेवार (बेनार योजना देगलूर) यांची व्याख्याने वेळोवेळी आयोजून विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करण्यात आले.

४) वादविवाद स्पर्धा : विद्यार्थ्यांसाठी वृत्तपत्र स्वातंत्र्यास आजची परिस्थिती पोषक आहे काय? या विषयावर वाद-विवाद स्पर्धा घेतली तीत प्रथम व द्वितीय आलेल्या विद्यार्थ्यांना बक्षिसे देण्यात आली.

५) समाज जागृती : 'दारूचे दुष्परिणाम' खेड्यातील लोकांना समजाऊन देऊन रा. से. यो. च्या विद्यार्थ्यांनी दारूबंदी सप्ताहात उल्लेखनीय कार्य केले.

६) गरीब लोकांच्या प्रती कार्य : गरीब लोकांना दिवाळीसारखे सणही दाद्रीचा-मुळे साजरे करता येत नाहीत म्हणून चैनपूर, बागनटाकळी, देगाव व देगलूर येथील गरीब लोकांना व त्यांच्या मुलांना रा. से. यो. च्या विद्यार्थ्यांनी गावात हिडून ८५० जमा केलेल्या कपड्यांचे वाटप तहसीलदार श्री कुलकर्णी व पोलीस उप अधिक्षक श्री सामते यांच्या हस्ते करण्यात आले. तसेच रा. से. यो. तर्फे गरीब लोकांच्या मुलांना शंभर रुपयांची मिठाई वाटण्यात आली.

७) विमा कंपनीच्या सहयोगाने आयोजिलेल्या नेत्र शस्त्रक्रिया शिबिरात रा. से. यो. च्या विद्यार्थ्यांनी व विद्यार्थिनींनी सक्रिय सहभाग घेतला व शिबीर यशस्वी केले.

तसेच मकर संक्रातीच्या दिवशी झोपडपट्टीतील महिलांच्यासाठी हळदी-कुंकवाचा कार्यक्रम ठेवला होता. प्रमुख पाहुण्या म्हणून सौ. मृणाल साठे व सौ. कुलकर्णी या होत्या. त्यांनी आपल्या भाषणात कुटुंब कल्याण, अल्पबचत आदिचे महत्त्व झोपडपट्टीतील महिलांना पटवून दिले.

८) डिसेंबरच्या पहिल्या पंधरवड्यात रा. से. यो. ने जिल्हा युवक उद्बोधन शिबीर घेतले. या शिबिरात जिल्ह्यातील सर्व महाविद्यालयातून आलेल्या

सर्व शिविरार्थ्यांसाठी प्राचार्य, सदाविजय आर्य, प्राचार्य कुलकर्णी (सेलू) प्राचार्य तोंडारे, डॉ. नाईक, प्रा. देगांवकर, डॉ. कांबडे, डॉ. आलूरकर, डॉ. पंदिलवार, डॉ. व्ही. एस. कुलकर्णी व प्रा. वट्टमवार यांची मार्गदर्शनपर भाषणे झाली.

९) ग्रामीण पुनर्रचना शिबीर : रा. से. यो. चे १९८२-८३ सालचे ग्रामीण पुनर्रचना शिबीर शहापूर ता. देगलूर येथे घेतले. त्यात वृक्षारोपणासाठी ५०० खड्डे खोदण्याचे व २०० फुटाचे नालीकाम केले. शिविराचा समारोप श्री भास्करराव खतगांवकर, श्री श्रीराम पाटील राजूरकर व व्यंकटराव पाटील गोजेगावकर यांच्या सन्माननीय उपस्थितीत पार पडला.

१०) सहभाग : जिल्हा पातळीवरील व मराठवाडा पातळीवरील अनेक युवा शिविरात श्री शिंदे व श्री मठपती व श्री पांडे यांनी रा. से. यो. चे प्रतिनिधित्व केले.

तसेच मराठवाडा पातळीवर आयोजिलेल्या वृक्षगंगा दिडीत प्रा. कल्याणवाड (कार्यक्रमाधिकारी) प्रा. वाकोडकर व विद्यार्थी श्री विजय गंदोगुडे, श्री लक्ष्मीकांत पेंडकर, श्री परशुराम कदम, श्री प्रकाश रेणगुंटवार व श्री देवणे यांनी भाग घेतला.

प्रा. जी. एस. कल्याणवाड
कार्यक्रमाधिकारी

राष्ट्रीय सेवा योजना व जिल्हा सचिव

९) व्यावसायिक अभ्यासक्रमाची शैक्षणिक सहूल :

कनिष्ठ महाविद्यालयात १९७९-८० या शैक्षणिक वर्षापासून "लघुउद्योग व स्वयंरोजगार" आणि "विपणन व विक्रयकला" हे दोन नवीन अभ्यासक्रम सुरू करण्यात आले. या व्यावसायिक अभ्यासक्रमाच्या संदर्भात दि. २ ऑक्टोबर ते ११ ऑक्टोबर १९८२ या कालावधीत पुणे, व मुंबई व नासिक येथे १२ व्या वर्गाची शैक्षणिक सहूल आयोजित करण्यात आली होती. या सहूलित विद्यार्थ्यांनी पुणे येथील औद्योगिक परिसरातील कारखान्यांना प्रत्यक्ष भेटी देऊन संबंधित अधिकाऱ्यांकडून कारखान्यास लागणाऱ्या कच्च्या माला विषयी, कारखान्याच्या उभारणी संबंधी, वस्तू वितरणाच्या घोरणासंबंधी व मजुरासंबंधी माहिती घेतली. तसेच कारखान्यात

प्रत्यक्ष उत्पादन कसे काढले जाते त्याची प्रात्याक्षिके पाहिली. एकछती दुकाने, साखळी पद्धतीची दुकाने, वखार महामंडळ व त्याचे गोडाऊन्स याबद्दल सुद्धा माहिती घेतली. तसेच बॅडव्हरटार्यासिंग एजन्सीला भेट देऊन जाहिरात कशा प्रकारे केली जाते याचे प्रत्यक्ष ज्ञान मिळविण्यात आले. या सहलीचे आयोजन आदरणीय प्राचार्य आर. के. शेट्टे सर यांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रा. सोनवणे एम. एच., प्रा. येरगीकर, प्रा. पाटील व प्रा. दुर्गेकर यांनी केले होते.

- प्रा. सोनवणे एम. एच.
व्यावसायिक अभ्यासक्रम

९) वार्षिक स्नेहसंमेलन १९८२-८३

महाविद्यालयाचे वार्षिक-स्नेहसंमेलन ४ व ५ मार्च १९८३ या दोन दिवशी साजरे झाले. संमेलनाचे उद्घाटन मा. श्री चंद्रशेखर भावे, जिल्हाधिकारी, नांदेड यांच्या हस्ते ४ मार्च, १९८३ रोजी झाले. या उद्घाटनप्रसंगी प्रमुख पाहुणे म्हणून पीपल्स कॉलेजचे प्राध्यापक व महाराष्ट्रातील सुप्रसिद्ध राज्य पुरस्कार प्राप्त नाटककार श्री दत्ता भगत हे लाभले होते.

स्नेह-संमेलनाच्या निमित्ताने क्रिडा व सांस्कृतिक अशा विविध स्पर्धा आयोजित केल्या होत्या. बहुसंख्य विद्यार्थ्यांनी कबड्डी, खो खो, व्हालीबॉल, क्रिकेट आदि सांघिक लांब उडी उंच उडी अशा वैयक्तिक क्रिडा स्पर्धात तसेच वादविवाद कथाकथन समुहगीत, सुगम गायन, वाद्य संगीत, फॉन्सी ड्रेस, एकपात्री एकांकिका व समुह नृत्य अशा सांघिक व वैयक्तिक अशा सांस्कृतिक स्पर्धात भाग घेतला होता.

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना दुसरे दिवशी अल्पोपहारही देण्यात आला. सर्व कार्यक्रम व स्पर्धा यशस्वीपणे पार पाडण्यात प्राध्यापक व शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांच्या तयार केलेल्या समित्यांनी आपला मोलाचा वाटा उचलाला.

दोन दिवस चाललेल्या या स्नेहसंमेलनाची सांगता ५ मार्च १९८३ रोजी सायंकाळी नाशिकचे वाचस्पती श्री क्षीरसागर व देगलूर येथील महाराष्ट्र स्थातीचे क्रिडापटू डॉ. पवार यांच्या महनीय उपस्थितीत झाली. श्री वाचस्पती क्षीरसागरांनी विद्यार्थ्यांपुढे शिक्षणाचे व संस्काराचे महत्त्व विशद केले तर डॉ. पवारांच्या हस्ते विविध स्पर्धात विजयी ठरलेल्या विद्यार्थ्यांना विद्यार्थ्यांच्या संघाना बक्षिसे देण्यात आली कार्यक्रमाचा शेवट अत्यंत मनोरंजक अशा शेला पागोट्याच्या कार्यक्रमाने झाला.

महाविद्यालयाचे प्राचार्य रघुकुण्ट शेट्टे यांचे सतत मार्गदर्शन झाले. विद्या-

ध्याच्या ओसेडणारा उत्साह व स्पर्धात यशस्वी होण्यासाठीची घडपड यामुळे चैतन्य पूर्ण असे ते दोन दिवस सर्वांनी अनुभवले. प्राध्यापक-शिक्षकेतर कर्मचारी यांचे सहकार्याचाही या यशात वाटा आहे.

प्रा. एन. आर. कुलकर्णी

प्रभारी पाध्यापक वार्षिक स्नेहसंमेलन

१०) ग्रामीण महिला शिबीर :

केंद्रीय समाज कल्याण बोर्ड दिल्ली व देगलूर महाविद्यालय देगलूर यांच्या संयुक्त विद्यमाने १६ मार्च ते २५ मार्च १९८३ या काळात एक ग्रामीण महिलांचे शिबीर घेण्यात आले होते.

या शिबिराचे उद्घाटन दि. १६ मार्च १९८३ रोजी पीपल्स कॉलेजच्या प्राचार्या व लोकसाहित्याच्या सुप्रसिद्ध अभ्यासिका डॉ. ताराबाई परांजपे यांच्या हस्ते झाले.

या शिबिरात देगलूरच्या परिसरातील पाच खेड्यांमधून आलेल्या २२ महिलांनी भाग घेतला होता. शिबीर काळात या महिलांच्या समोर प्राध्यापक, डॉक्टर्स, वकील अशा विविध व्यवसायातील व्यक्तींच्या बरोबरच सरकारी व निम-सरकारी संस्थांच्या अधिकाऱ्यांचीही या महिलांना दैनंदिन जीवनात उपयोगी पडतील अशी अत्यंत माहितीपूर्ण व मार्गदर्शनपर व्याख्याने आयोजित केली होती. वक्ते जी माहिती महिलांना देणार आहेत त्यांची भाषा महिलांना समजते की नाही वक्ते आणि श्रोत्या महिलांची त्यादृष्टीने वेवलेख जुळते की नाही संयोजकांच्या पुढे प्रश्न होता पण तसा प्रश्न उपस्थितच झाला नाही. याचे सर्व श्रेय वक्त्यांनी ज्या भाषेत माहिती दिली त्या अत्यंत सुबोध व सहज भाषेला व श्रोत्या महिलांच्या टिकाणी असलेल्या जिज्ञासा व एकाग्र दिले पाहिजे.

सकाळी व्याख्याने नंतर भोजन व विश्रांती अशा पहिल्या सत्रानंतर दुपारच्या सत्रात महिलांना सार्वजनिक सेवा प्रदान करणाऱ्या संस्था व प्रकल्पांची माहिती व्हावी, त्यांची उपयुक्तता कळावी म्हणून भेटींचा (Visits) कार्यक्रम असे. या काळात पोस्ट ऑफिस, दवाखाने, विद्यालये, महाविद्यालय गोडाऊन, मोबेर गॅसप्लँट, तेलगिरणी या सारख्या संस्थांना त्यांनी भेटी दिल्या. एवढेच नव्हे तर अत्याधुनिक उपकरणांचा उपयोग लक्षात यावा म्हणून शिलाई मशीन, मिक्सर, रेडिओ आदि घरगुती उपकरणे हाताळण्याचीही संधी उपलब्ध करून देण्यात आली.

या काळात महिलांनी दिल्या गेलेली माहिती नुसती निमूटपणे ऐकून घेतली नाही तर विविध प्रकारचे प्रश्न विचारून आपल्या शंकांचे निरसनही वनत्याकडून करून घेतले ही एक आनंदाची बाब नमूद केली पाहिजे. याचा अर्थ त्या खूपच रिसेप्टिव, जिज्ञासू आहेत. हे लक्षात घेतले पाहिजे.

दुसरी आनंदाची बाब म्हणजे दि. २५-३-८३ रोजी जो शिबिराचा सांगता सोहळा सौ. उमरीकर यांच्या प्रमुख उपस्थितीत पार पडला त्या प्रसंगी सौ. चंद्रकला रोडे व आणखी एका महिलेने व्यासपीठावर जाऊन शिबीर काळात आपणास जी चांगली उपयुक्त माहिती मिळाली व जे सुखद अनुभव आले त्याबद्दल कृतज्ञता आपल्या भाषेत व्यक्त केली.

या शिबिराची यशस्वी सांगता व्हावी. प्राचार्य रघुकृष्ण शेटचे यांनी व्यक्तिशः तर खूप आत्मियतेने मार्गदर्शन केलेच पण या शिबिरासाठी एक प्राध्यापक व शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांची समिती नियुक्त केली होती त्यात प्रा. सत्यनारायण जाजू, प्रा. लक्ष्मीकांत कुलकर्णी व प्रा. वाकोडकर, प्रा. सौ. पाटील, श्री प्रकाश साखरे आदींचा समावेश होता. त्यामळे त्यांचेकडून तर सहकार्य खूप मिळालेच पण जे समितीत नव्हते अशा सर्व महाविद्यालयीन सहकाऱ्यांकडून सहकार्य मिळाले व शिबिराची २५-३-८३ रोजी यशस्वी सांगता सौ. उमरीकर यांच्या उपस्थितीत व प्राचार्य रघुकृष्ण शेटचे यांच्या अध्यक्षतेखाली झाली.

संयोजिका

प्रा. सुरेखा मत्सावार

(११) कमवा व शिका योजना

गरीब व होतकर विद्यार्थ्यांसाठी राबविली जाणारी 'कमवा व शिका' ही एक योजना आमच्या महाविद्यालयाच्या वतीने चालविली जाते. या योजनेच्या वतीने दररोज १० ते १५ विद्यार्थी ६-३० ते ७-३० च्या वेळात महाविद्यालय परिसरात College Campus Development for gramnie या प्रकल्पाखाली काम करतात. या उपक्रमातूनच महाविद्यालयाची उद्यान विकासाची व इतर कामे यावर्षी हाती घेण्यात येऊन पूर्ण करण्यात आली आहे.

या समितीचे संयोजक प्रा. व्ही. जी. जोशी असून समितीत सदस्य म्हणून सर्वश्री प्रा. क्षेत्री, प्रा. चिद्रावार व प्रा. एन. बी. देशमुख यांचा समावेश आहे.

या कामी सहकार्य व मार्गदर्शन प्राचार्य रघुकृष्ण शेटचे व प्रा. सत्यनारायण जाजू यांचेकडून वेळोवेळी मिळाले आहे.

संयोजक
कमता व शिका योजना

१२) क्रीडा वृत्त

यावर्षी (१९८२-८३) क्रीडा विभागाचा व्याप वाढल्यामुळे प्राचार्य आर. के. शेटचेसराच्या मार्गदर्शनाखाली क्रीडा समितीची स्थापना करण्यात आली त्यात खालील प्राध्यापकांचा समावेश करण्यात आला.

१) प्रा. सोनटक्के एम. एम. (संयोजक)	२) प्रा. बाहेती आर. आर.
३) प्रा. बिसपुते ए. जी.	४) प्रा. कुलकर्णी एम. आर.
५) प्रा. मांजरमकर जी. के.	६) प्रा. बण्ळारी पी. आर.
७) प्रा. सुनिल देव	८) प्रा. सौ. जस्मा पाटील

कनिष्ठ महाविद्यालय -

व्हॉलीबॉल स्पर्धेत भाग घेतलेल्या खेळाडूंची नावे

१) राजकुमार बापूराव देशपांडे,	२) वजरंग गंगाराम चौडेकर,
३) पाटील संजय माधवराव,	४) माल्लावार नारायण लिंगुराम
५) माल्लावार गंगारेड्डी देवना,	६) माल्लावार मल्लरेड्डी गंगाराम,
७) हुक्केवार सुर्यकांत लच्छना,	८) डोंगळीकर अशोक पंढरीनाथ,
९) कांबळे अशोक दशरथ,	१०) अमृतवार प्रकाश रामकिशन
११) देशपांडे अभय,	१२) तोटावार विलास शंकरराव.

कबड्डी स्पर्धा :-

महाराष्ट्र शासनाने नांदेड येथे आयोजित केलेल्या आंतर शालेय कबड्डी स्पर्धेत खालील विद्यार्थ्यांनी भाग घेतला.

कबड्डी स्पर्धेत भाग घेतलेल्या खेळाडूंची नावे

१) सय्यद वाशिफ,	२) मजीद,	३) वजरंग चौडेकर,	४) शेख आशिफ,
५) सोनकांबळे प्रकाश,	६) बामरे हणमंत,	७) मारोती भंडरवार	
८) जंगमवार बळीराम,	९) निलमवार मण्णाजी,	१०) अभय देशपांडे,	
११) लक्ष्मण मलगीळवार,	१२) अनुमलवार सुभाष.		

अभिव्यक्ती

(४५)

खो-खो स्पर्धा :-

महाराष्ट्र शासनाने नांदेड येथे आयोजित केलेल्या खो-खो स्पर्धेत खालील विद्यार्थी/विद्यार्थिनींनी भाग घेतला.

- १) कुरपतवार अ. एस. २) स्वामी एम. व्ही. ३) दिक्षीत एस. बी.
- ४) पाटील बी. के. ५) दासटवार आर. एम. ६) पोतुलवार एस. एम.
- ७) पबीतवार व्ही. जी. ८) चैनपूरे पी. एस. ९) अंनलवार एम. आर.
- १०) रतकंठवार एम. आर.

खो-खो संघातील विद्यार्थीनींचे नांव

- १) कु. जयश्री करडखेलकर, २) कु. कुलकर्णी सुनंदा प्रभाकरराव
- ३) कु. एकलारे अजोळी, ४) कु. देशपांडे मंजूषा माधवराव ५) कु. पाटील मीना अमृतराव, ६) कु. वरखिंडे सुनंदा किशनराव, ७) कु. चिद्रावार नंदा वैजनाथराव, ८) कु. तोटावार नंदा नागना, ९) कु. मुखेडकर सुरेखा,
- १०) कु. काप्रतवार सुजाता, ११) कु. मुनगीलवार सरोजनी १२) देशमुख अनिता माधवराव.

फुटबॉल संघ :

महाराष्ट्र शासनाने नांदेड येथे आयोजित केलेल्या फुटबॉल स्पर्धेत खालील विद्यार्थ्यांनी भाग घेतला.

- १) सय्यद तोषीफ २) सय्यद रसोदीन ३) शेख अयुब ४) सय्यद यासीन
- ५) सिद्दी हुसेन ६) सिद्दी जावेद ७) अब्दुल रहिम ८) सय्यद यासिफ
- ९) शेख अहमद १०) सिद्दी युसुफ ११) शमसोदीन १२) सिद्दी खबर
- १३) अब्दुल रऊफ

बास्केट बॉल संघ :

महाराष्ट्र शासनाने नांदेड येथे आयोजित केलेले बास्केट बॉल स्पर्धेत खालील विद्यार्थ्यांनी भाग घेतला.

- १) माका एम. जी. २) दाडेगांवकर सी. व्ही. ३) अलोने एस. व्ही.
- ४) सोमुरकर आर. एच. ५) तम्मेवार एस. व्ही. ६) संगमकर आर. के.
- ७) पाटील एस. जी. ८) भागवत एन. व्ही. ९) पांडे आर. एन.
- १०) नामावार एल. एच. ११) वझलवार जी. एस.

टेबल टेनिस संघ :

महाराष्ट्र शासनाने नांदेड येथे आयोजित केलेल्या आंतर शालेय टेबल टेनिस स्पर्धेत खालील विद्यार्थ्यांनी भाग घेतला.

- १) कुरपतवार ए.एस. २) देशमुख राजपाल ३) अलोने सुधीर ४) खुर्णे अ.के.

वैयक्तिक स्पर्धेत भाग घेतलेल्या विद्यार्थी/विद्यार्थिनीचे नाव :

- १) जोशी प्रकाश मोतीराम (१०० मी. रनिंग)
- २) अब्दुल मजीद अब्दुल करीम (२०० मी. रनिंग)
- ३) मलगीलवार लक्ष्मण लच्छमन्ना (४०० मी. रनिंग)
- ४) जगीलवार बळीराम गंगाराम (८०० मी. रनिंग)
- ५) अनमुलवार सुभाष लछन्ना (१५०० मी. रनिंग)
- ६) शेख मंजुर शेख अमिनोद्दीन (५००० मी. रनिंग)
- ७) अस्पतवार पंढरीनाथ (कुस्ती)
- ८) डोंगळीकर अनिल (उच्च उडी)
- ९) तोटावार विलास शंकरराव (भाला फेक)
- १०) निलमवार मण्णाजी (कुस्ती)
- ११) तंम्बेवार (गोळा फेक)
- १२) बजरंग चौडेकर (थालीफेक)

मुलींचा वैयक्तिक संघ :

- १) कु. मुनगीलवार सरोज गोविंदराव
- २) कु. चिन्नावार नंदा वैजनाथराव
- ३) कु. पाटील मीना अमृतराव
- ४) कु. मुखेडकर सुरेखा मनोहरराव
- ५) कु. काप्रतवार सरोज बापुराव
- ६) कु. कुलकर्णी शर्मिला अमृतराव

वरिष्ठ महाविद्यालय -

बुद्धीबळ स्पर्धा :

प्रतीवर्षा प्रमाणे मराठवाडा विद्यापीठाने औरंगाबाद येथे केंद्रीय पातळीवर बुद्धीबळाच्या स्पर्धा आयोजित केले. त्या स्पर्धेत खालील विद्यार्थ्यांनी भाग घेतला.

- १) कॅप्टन राघवेंद्र करडखेडकर
- २) कळसकर मदन
- ३) कळसकर विनोद
- ४) महारणवार शशिकांत
- ५) देशपांडे दिलीप.

कबड्डी व व्हॉलीबॉल संघ :

मराठवाडा विद्यापीठाने परभणी येथे आयोजित केलेल्या कबड्डी व व्हॉलीबॉल स्पर्धेत खालील विद्यार्थ्यांनी भाग घेतला.

कबड्डी संघ :

- १) किशन कांबळे
- २) उनग्रतवार मारोती
- ३) दिलीप मोतेवार
- ४) विजय निलमवार
- ५) जळबा यशमवार
- ६) अख्तर
- ७) जंगीलवार गंगाराम
- ८) भोंडे माधव
- ९) सिकंदर बस्त
- १०) सय्यद मोशीन.

अभिव्यक्ती

(४७)

व्हॉलीबॉल संघ :

- १) उपलंचवार विजय
- २) खान गनी खान
- ३) कुलकर्णी संजय
- ४) विनोद कळसकर
- ५) देशपांडे दिलीप
- ६) जंगीलवार गंगाराम
- ७) दिलीप मोतेवार
- ८) निलमवार विजय
- ९) करंजीकर.

क्रिकेट संघ :

मराठवाडा विद्यापीठाने नांदेड येथे आयोजित केलेल्या क्रिकेट स्पर्धेत खालील विद्यार्थ्यांनी भाग घेतला.

- १) कळसकर विनोद
- २) देशाई सिकंदर
- ३) उत्तरवार हणमंत
- ४) वडगावे श्रीराम
- ५) देशपांडे राजू
- ६) अटकळीकर श्रीकांत
- ७) सरोदे अनिल
- ८) कुलकर्णी संजय
- ९) रणवीरकर उदय
- १०) खान गनी
- ११) बंगाळे दिलीप
- १२) जोशी कृष्णा
- १३) पंतुलवार सोमनाथ
- १४) लोकडे
- १५) देवरे एस. आर.

मराठवाडा विद्यापीठाने धर्माबाद येथे आयोजित केलेल्या बॉल बॅडमेन्टन स्पर्धेत खालील विद्यार्थ्यांनी भाग घेतला.

बॉल बॅडमेन्टन संघ :-

- १) उत्तरवार हणमंत,
- २) विनोद कळसकर,
- ३) कुलकर्णी संजय
- ४) राघवेंद्र करडखेडकर
- ५) विठ्ठल उनग्रतवार
- ६) प्रकाश चिंतावार
- ७) मोतेवार दिलीप

विशेष उल्लेखनीय कार्य :-

राघवेंद्र करडखेडकर व कळसकर मदन ह्या दोन खेळाडूंनी अखिल भारतीय विद्यापीठ बुद्धीबल स्पर्धेत मराठवाडा विद्यापीठातर्फे बंगलोर येथे भाग घेतला.

- प्रा. मांजरकर जी. के.

क्रिडा व शारिरीक शिक्षण विभाग प्रमुख

वाचिक स्नेहसंमेलनाच्या समारोप प्रसंगी प्रमुख पाहुणे
वाचस्पती विष्णुजी क्षीरसागर विद्यार्थ्यांशी हितगुज करतांना

❁ संपादक मंडळ ❁

नंदकुमार देशमुख
संपादक
मराठी विभाग

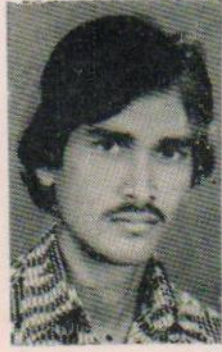
सोपान देगावकर
संपादक
हिन्दी विभाग

श्रीकांत अटकळीकर
संपादक
इंग्रजी विभाग

महंमद सईद
संपादक
उर्दू विभाग

किशन कांबळे
निबंध स्पर्धेत प्रथम पुरस्कार

सुभाष काटे
एन. सी. सी.

सुरेश नारदवार
एन. सी. सी.

राजेन्द्र पाटील
एन. सी. सी.

१९८२-८३ या शैक्षणिक वर्षाच्या प्रथम समारंभ प्रसंगी भाषण करतांना संस्थेचे सचिव श्री नारायणशेट चिट्ठे वार बसलेले (डावीकडून) माजी आमदार श्री गंगाधर पटणे, प्रमुख पाहुणे प्रा. ग. प्र. प्रधान (आमदार व विरोधी पक्ष नेते महाराष्ट्र विधान परिषद.) संस्थेचे अध्यक्ष श्री पोश्टीजी उनप्रतवार व प्राचार्य रघु कृष्ण शेटके.

अभित्यक्ती

में
रथ का टूटा पहिया हूँ
लेकिन मुझे फेंको मत !
क्या जाने कब
इस दुसह चक्रव्यूह में
अक्षौहिणी सेना ओ को चुनीती
देता हुआ
कोई दुस्साहसी अभिमन्यु आकर
घिर जाय.

— धर्मवीर भारती

हिन्दी - विभाग

मार्गदर्शक
प्रा. हरिकिशन राठीर

संपादक
सोपान देगांवकर

देगलूर महाविद्यालय, देगलूर. जि. नांदेड

अनुक्रम

अनुक्रम -

- संपादकीय
- कबीर दास - कु. मंगला शेवाळकर
- सूरदास - पी. एम. शंखपाळे
- मैथिलीशरण गुप्त - कु. राजश्री शेटी
- प्रेमचंद - कु. रुपा पांडे
- महादेवी वर्मा - कु. सविता काब्दे
- हरिशंकर परसाई - पेंडलवार बी. एम.
- साहित्यिक हास्य व्यंग्य - सोपान देगांवकर

संपादकीय -

कबीर से परसाई तक

इस बार हमने अभिव्यक्ती के हिन्दी विभाग का संयोजन निश्चित उद्देश को सामने रखकर किया है ।

छात्रोंकी अधकचरी रचनाओं (कथा, कविता आदि) के स्थानपर हिन्दी साहित्य के आरंभिक कालसे आधुनिक कालतक प्रकाशस्तंभ की तरह जग-मगानेवाले प्रमुख साहित्यकारों का परिचय प्रस्तुत करनेका हमारा यह प्रयास सभी दृष्टीसे उपयुक्त रहेगा, ऐसा हमारा विश्वास है ।

उच्च माध्यमिक कक्षाओंसे लेकर स्नातक कक्षाओं के अभ्यासक्रम में जिन महा कवियों, उपन्यासकारों तथा ललित लेखकों का बार बार समावेश होता है । उन सुपरिचित साहित्यकारों को वास्तवमें हम कितना जानते हैं ?

जहाँ उनके महान व्यक्तित्व और साहित्य का परिचयात्मक, विश्लेषणात्मक तथा रसग्राही परिचय हिन्दी भाषी छात्रों की मौलिक आवश्यकताओं की पूर्ती करता है, वहाँ दूसरी ओर अ-हिन्दी भाषी पाठकों के लिए भी यह प्रयास उनकी समझ बढ़ाने में सहाय्यक होगा ।

वैसे सीमित पृष्ठोंमें सभी साहित्यकारोंका परिचय देना संभव नहीं था । अतः हिन्दी साहित्य की प्रमुख धाराओं, प्रवृत्तियों का प्रतिनिधित्व करनेवाले युग निर्माताओं का समावेश करते हुये 'गागर में सागर' भरनेका प्रयास कितना सफल हुआ है यह सुधि पाठकही मूल्यांकित करेंगे ।

में सहयोगी छात्र लेखक तथा मार्गदर्शक का आभारी हूँ, जिनके सहयोग और प्रेरणासे यह कठिन कार्य संपन्न हो सका ।

सोपान देगांवकर

एन. एस. तर्फे शोपडपट्टी वासीयाना कपडे वाटप करण्याच्या प्रसंगी प्रमुख पाहुणे श्री कुलकर्णी तहसीलदार देगलूर, श्री सामते (डी. वाय. एस. पी.) देगलूर व कार्यक्रमाधिकारी प्रा. कल्याणबाद.

उत्सव

कबीरदास •

• कु. मंगला शेवाळकर
बी. ए. (प्रथमवर्ष)

जब देशमें भारी उथल-पुथल थी तब संत कबीर का प्रादुर्भाव २३६ में हुआ तब मुसलमान अपना राज्य स्थापित कर चुके थे। और हिंदु तथा मुसलमानों में धर्म के प्रधान रूपसे संघर्ष चल रहा था। धर्म परिवर्तन के लिए बलकाही प्रयोग किया जा रहा था। और धर्म को अपनाने के लिये विवश किया जा रहा था।

प्रत्येक धर्म के दार्शनिक पक्ष में भिन्नता थी। सुन्नियों और सूफियों में भी परस्पर मनोमालिन्य कम नहीं था। हिंदी कविता पर सूफी सिद्धांतों का गहरा प्रभाव पड़ा और एक प्रेम-मार्गी धारा बह निकली। इस धारा के अंतर्गत आत्मा और परमात्मा का मिलन प्रेम द्वारा कराया गया।

हिन्दु धर्म में भी संप्रदायों की कमी नहीं थी। सभी के दर्शनों में कुछ न कुछ अंतर और मतभेद पैदा होगया था। ज्ञान शक्ती की उपासना करते थे। उनका विश्वास पंच-मकार (मत्स, मांस, मदीरा, मैथून, मुद्रा) पर था। शैवों तथा वैष्णवों में भी संघर्ष चल रहा था। मद्दतवादी 'जग-मिथ्या' कहकर अपना प्रचार कर रहे थे। उन्ही के मत के अनुसार ब्रह्म और आत्मा में कोई भेद नहीं था। यदी मनुष्य माया को काट सके तो वह ज्ञान का अलोक देख सके। ज्ञान द्वारा ही आत्मा और परमात्मा का एकीकरण संभव है।

भारत में धार्मिक और सामाजिक क्षेत्र की परिस्थिती असंतोष जनक थी। हिंदु समाज में जाति-पाति और छूत छात की बुराइयाँ आचुकी थीं। मूर्तीपूजा का प्रचार बढा था, लोग इसी के पीछे भाग रहे थे।

अभिव्यक्ति

(१)

ऐसी धार्मिक और सामाजिक परिस्थिति में संत कबीर का जन्म हुआ। संत कबीर का साहित्य परिस्थितीजन्य है। इसमें समय की पूरी पूरी छाप मिलती है। साहित्यिक दृष्टिकोण से यह वीरगाथा का भग्नावशेष था। और नवीन युग का सुत्रपात्र हो रहा था। भाषा का रूप बदलने के कारण वह जनता की प्रचलित भाषा का रूप धारण करती जा रही थी। केवल राज्यस्थान तक उसकी सीमा न रहकर अधिक व्यापक क्षेत्रमें उसका प्रचार बढ़ता जा रहा था।

संत कबीर जो ऐसे थे उन्होंने साहित्य द्वारा हिंदी में नवीन धारा की नींव-शिला की स्थापना की जिसे साहित्य-कारोंने बाद में उसे भक्ती काल का नाम दिया। हिंदु और मुस्लिम में सामंजस्य स्थापित करनेके लिए आपका साहित्य लिखा गया और आपने एकेस्वर बाद पर जोर दिया। आपने राम और रहीम में कोई अंतर नहीं माना। इन नामों में फसकर लोग परस्पर संघर्ष बढ़ाकर आत्मशांती खो रहे थे। यह उनके लिये खेद का विषय था। आपने इस्वर को सगुण और निर्गुण से अलग मानकर दोनों विचार धाराओं के पारस्परिक मतभेद मिटानेका प्रयत्न किया।

कबीरदासने अपने साहित्य में हिंदु तथा मुसलमान में फैली हुयी सामाजिक कुरीतियों की कटू अलोचना की है। और उनमें रहनेवाले अंध विश्वासों का खंडन किया। मूर्तीपूजा तथा जाति-पाँती के भेदभावों के विपरित उन्होंने जी खोलकर लिखा।

दुनिया कौसी बावरी, पत्थर पूजन जाय ।
घर की चकिया कोई न पूजै, जाका पीसा खाय ॥

कबीरजी देव-देवताओं, पीर-पैगंबरों, मठ माताओं इत्यादि पर नाक रगडने की मूर्खता मानते थे। तिलक लगाना, माला जपना, चंदन में आपने ढोंग ही पाया। कबीरने अंतकरण की शुद्धीपर बल दिया। दिखावों की बातों में फँसना और उनके द्वारा जनता का अहित करना कबीर जी का सिद्धांत नहीं था।

कबीरदासने हिंदु मुसलमान दोनों धर्मों में फैली हुयी भ्रातियों तथा कुप्रसिद्ध प्रथाओंका खंडन किया। सत्भावना के साथ उन्होंने जनहित और भ्रातियों को दूर करने का प्रयत्न किया।

कबीर का दर्शन हमें उनके रहस्यवाद की भावना में मिलता है। रहस्यवाद के अंतर्गत आत्मा की अंतर्हित प्रवृत्ति शांती और निच्छल रूप से अपना संबंध

परमपिता परमात्मासे स्थापित कर देती है। इस प्रकार दोनों में भेदभाव नहीं रहता। आत्मा शुद्ध होकर इस स्थिती में इतनी पवित्र होती है की उसे अपने और राम में अंतर प्रतीत नहीं होता। इसी स्थिती में कबीर दासजी कहते हैं -

ना मैं बकरी, ना मैं भेडी, ना मैं छुरी गंडास में।
ढूँढ़ना होय तो ढूँढ़ले बन्दे, मेरी कुटी मवास में ॥

कबीर के रहस्यवाद में अद्वैतवाद और सूफी प्रेमवाद का संमिश्रण मिलता है। अद्वैतवाद होने के कारण आपने माया को मानकर और माया के बीच से हटाने पर आत्मा और परमात्मा का मेल संभव माना है। माया से आत्मा की मुक्ति केवल ज्ञान से होती है। उन्होंने परमात्मा को स्त्रीस्वरूप में और आत्मा को पुरुषस्वरूप में देखा है।

कबीरदास स्वयं हटयोगी थे या नहीं इसके विषय में निश्चयात्मक रूप से कुछ कहा नहीं जा सकता परंतु इतना तो निश्चय ही है की उनका ज्ञान हटयोग के विषय में कुछ कम नहीं था। इसीके आधारपर नाही, तत्व और गुणों को आधार मानकर आपने रूपक प्रस्तुत किये।

इस प्रकार कबीरदास जी का साहित्य, धर्म, अध्यात्म दर्शन और समाज के क्षेत्र में अपना विशेष स्थान है। विचार धारा के अतिरिक्त साहित्य के क्षेत्र में उनकी कविता महत्वपूर्ण है। उन्ही के भाषा में अवधी, खड़ी, ब्रज, बिहारी, पंजाबी और राज्यस्थानी की यहाँ-वहाँ जानकारी मिलती है।

इसीके अतिरिक्त आपकी भाषा भी सुसंस्कृत और परिमार्जित नहीं है। परंतु इन दोषों के रहने पर भी आपने साहित्य में सरस-रस की धारा प्रवाहित होती है।

आत्मा के संयोग और वियोग पक्ष को लेकर संयोग तथा विप्रलय (विन्ह) का सुन्दर निर्वाह किया है। कहीं कहीं पर भक्त की शूर उपमा देकर वीर-रस भी प्रवाहित किया है। अलंकारों का स्वभाविक प्रयोग कबीरदास की कविताओं में मिलता है।

इस प्रकार कबीरदासजी के साहित्य हम हर दृष्टीसे सफल और महत्वपूर्ण समझते हैं। यह एक समय की अवश्यकता का साहित्य था। जिस में कबीने अपने ज्ञान और सरसता का स्रोत प्रवाहित किया। भारतीय जनताके जीवन में सामंजस्य, सुख, शांती, सरसता का संचार करनेका भरसक प्रयत्न किया।

कबीरदासकी कविता में भक्ति-काव्य की दृष्टी से हार्दिक विदग्धता पाई जाती है। और यह किसी प्रकार का सूरदास तथा तुलसी के साहित्य से कम नहीं है।

सूरदास •

• पी. एम. शंकपाले
बी. ए. (प्रथम वर्ष)

हिंदी के कृष्णभक्त कवियों में सूरदास सर्वश्रेष्ठ हैं। वल्लभगढ़ के 'सीही' ग्राम में सूरदास का जन्म हुआ। आरंभ से ही सूरदास को कृष्णभक्ती और संगीत में रुचि थी। यमुना के किनारे गऊघाट पर वल्लभाचार्य से दीक्षा लेकर गोवर्धन के श्रीनाथ मंदिर में वे प्रधान गायक बने रहे। सूरदास की सभी रचनाएँ उत्कट भक्ती की तल्लीनता में निकले हुए उत्सफूर्त उद्गार हैं। सूरदास के पदों में वात्सल्य, वियोग, शृंगार और भक्तीभाव उत्कटता से व्यक्त हुए हैं।

सूरदास जी श्री वल्लभाचार्य के शिष्य, पुष्टीमार्गी वैष्णव भक्त थे। अपने साहित्य में सूरदास ने समस्त साहित्य में कृष्ण-लीलाओं का गान किया है। सूरदासजी के सूरसागर, साहित्यलहरी और सूर सारावली यही तीन ग्रंथ अच्छी तन्हसे प्रकाशित हुए हैं। साहित्य-लहरी सूरदासजी के कुट पदोंका संग्रह है, जो सभी सूरसागर में इधर उधर बिखरे हुए हैं। हिन्दी साहित्य में सूरदास का सूर्य अथवा चंद्रमा होना सूरसागर पर आधारित है।

श्रीमद्भागवत के अनुसार सूरसागर की कथा स्कन्धों में विभाजित है। पहले नौ और अन्तिम दो स्कन्ध श्रीमद्भागवत से मिलते हैं। सूरसागर के दशम् स्कन्ध में श्रीमद्भागवत का छाप आवश्यक है, लेकिन उसमें मौलिकता बहुत ही पाई जाती है। पहले कथा लिखी गई है और फिर स्थानानुकूल फुटकर पदों को सूरदासने बृहद ग्रंथ में रख दि है। यही कारण है की, इन पदों में अनेक कथाओं की, पुनरुक्ति मिलती है। सूर-सागर के स्कंध इस में खंडित फाग और मान इसका वर्णन श्रीमद्भागवत में नहीं मिलता। सूर-सागर के दशम् स्कन्ध को सूर-साहित्य का दर्पण मानना

चाहिए। बाल-लीलाओं में कालिय दमन और इन्द्र गर्व हरण के चित्रणों में सूरदास की उत्तमप्रतिभा के दर्शन होते हैं। नवीन कथाओं कडा बहोत मौलिक ढंगसे चित्रण किया है। इन चित्रणों में मानवीय भावनाओं का आलौकिक चित्रण का समावेश किया है सूरने कृष्ण के बाल-लीला का जो चित्र अंकित है वह हिन्दी साहित्य में ही न होकर बाल विज्ञान की पंडितों का मत है कि उसकी अन्य साहित्य में भी समानता नहीं मिलती। सूर की अमर निश्चियां कृष्ण की बाल-लीला और नन्द यशोदा का वात्सल्य है। अमूल्य रत्नोंकी भांती सूर-सागर में सजाकर रखी है। उसमें बाल सुलभ भावों और चेष्टाओं की वह प्रचुरता नहीं आयी। किन्तु रूप-दर्शन की प्रचुरता रही। बाल चित्रण के चित्र देखिए -

मैया कबहि बढैगी चोटी ?

कित्ती बार मोहि दूध पियत भई,

यह, अजहूँ है छोटी ॥

तू तो कहती 'बल' की बनी ज्यों हैं, है लांबी मोटी।

सूर साहित्य में वात्सल्य का सुन्दर चित्रण है। वहाँ शृंगार दोनों पक्षों को भी खूब निभाया है। श्रीकृष्ण जब तक गोकुल में रहे तब तक उनकी शृंगार के संयोग पक्ष के अस्तगत आता रहा। राधा की कथा सूर की अपनी उपज है। राधा-कृष्ण के मिलन और विछोह की अनेकों संयोग पक्ष के पद कविने लिखे हैं। किशोर कृष्ण की प्रेम-लीलाएँ भागवतसे सूरदासने ली है। चीर-हरण-लीलाओं में मौलिकता का आभाव नहीं है। कथा का सुन्दरतम चित्रण किया। भाव और विभाव के चित्रण सूर सागर में मिलते हैं। जिनमें उपमा रूपक उत्प्रेक्षा आदि की प्रचुरता है। नेत्रों के प्रति उपलम्भ का एक चित्र देखिए -

देख री! हरि के चंबल नैन।

खंजन, मीन, मृजग, चपलाई, नहि पठतर एक सैन ॥

शजिवदल, इन्दीवर, शतदल कमल, कुशेशय जाति।

निसि मुद्रित प्रातहि बै विगसत, ये विगसे दिनराति ॥

कालिन्दी कुल पर इसका सुन्दर चित्रण कविने किया है तब उसे देखने के लिए देवता भी पृथ्वी पर उतर आए हैं। कृष्ण के मथुरा चले जानेपर गोपियों का विरह सागर बार पार नहीं रहता। वियोग में वियोगिनी की जितनी प्रकारसे दशा की जाती या हो सकती थी उन्ही सभी का चित्रण किया है। कृष्ण की याद करती हुई वृन्दावन की हरे-भरे बनोंमें धूँडती रहती है। उसका खोज निकालने के लिए सारा बन फिरफिर कर थककर जाते हैं। वह कुछ दिखाई नहीं देता है। उस वक्त पर गोपियाँ कोसती हैं।

मधुवन तुम तक रहत हरे ?

बिन्दू-वियोग श्याम सुन्दर के ठाड़े क्यों न जरे? वियोग वर्णन में चन्द्रोपालम्भ का सुन्दर चित्रण मिलता है। नवीन प्रसंगों की उद्भावना सूरदासने इन चित्रणों में की है। सूरसागर में विशेष रूपसे कृष्ण-भवती-धारा में बाह्यार्थ-विधान की प्रधानता रहने के कारण केलि, विलास, रास, छेड़छाड़, मिलन, विछोह, मान इत्यादी बाहरी बातों का ही चित्रण मिलता है। गोपियों की हृदय में न जाने प्रेम विव्हल भावनाओं का कितना अनुठा चित्रण कविने भ्रमर गीत में किया है। यहाँ तो भावनाओं का समुद्र ही उँडेल दिया है। यह तो सूरसागर का अति मर्मस्पर्शी भाग है। इसमें वाग्वै-दग्धता भी पराकाष्ठा को पहुँच गई है। उर्ध्व गोपियों को ब्रह्मज्ञान का उपदेश करते हैं। वे तो वह कहती हैं।

सूरने भ्रमर गीत में निर्गुण उपासना का उपहास किया है और सुगुणोपासना का प्रतिपादन किया है। निर्गुण और सगुण के संवाद कवि के मौलिक है। यह श्रीमद्भागवत में नहीं मिलते। सूर की कविता में बहिर्पक्ष प्रधान रहते हुए भी अंतरंग भावनाओं की कमी नहीं है। नायिका भेद, परकीया, अभिसार इत्यादि विषयों पर सूरने लेखनी नहीं उठाई। विचार करते समय भी कवि ने आध्यात्मिक पक्ष को ही प्रधानता दी है। राधा के प्रति कृष्ण की ईर्ष्या होने के स्थान पर उल्टी वह राधा की सुन्दर छवी पर मोहित हो जाती हैं। गीतात्मक और प्रबंधात्मकता का सुन्दर सम्मिश्रण हमें सूरसागर में मिलता है। सूरसागर में क्रमबद्धता की कमी नहीं है। कविने क्रम पर गौर से ध्यान दिया है।

सूर के साहित्य पर हिन्दी को अभिमान है और वात्सल्य-चित्रण में सूरसागर के स्वाभाविक पद उच्चतम साहित्य की श्रेणी में रखे जा सकते हैं।

मैथिलीशरण गुप्त •

• कु. राजश्री शेट्टी
बी. ए. (प्रथम वर्ष)

श्री मैथिलीशरण गुप्त आधुनिक युग के कवियों में सबसे अधिक लोकप्रिय थे। गुप्तजीने जिस युग में लिखना आरंभ किया वह खड़ी बोली की कविता का शैशवकाल था। उस युग के कवि ब्रजभाषा को छोड़कर खड़ीबोली को काव्य के योग्य सिद्ध करने का प्रयत्न कर रहे थे। इन कवियों में ऐसे समर्थ कवि भी थे। जिन्होंने खड़ीबोली में कविताओं की रचनाएँ करके उसे सामर्थ्यवान बनाया। इनमें श्रीधर पाठक, महावीर प्रसाद द्विवेदी एवं अयोध्यासिंह उपाध्याय प्रमुख थे। किन्तु ये कवि उसे विद्वानों और साहित्यिकों के दायरे से आगे नहीं ले जा सके। खड़ीबोली की कविता को सामान्य जनता की वस्तु बना देने का सत्कार्य गुप्त जी द्वारा ही सम्पन्न हुआ। गुप्त जी काव्यकला की दृष्टि से ही कवि नहीं थे, वरन् उन्होंने भारतीय जीवन को नाना प्रकारों से चेतना सम्पन्न बनाया। यही कारण था कि वे राष्ट्रकवि के रूप में सम्मानित हुए। उनके काव्य-विषय एवं अभिव्यंजना शैली में इतनी विविधता एवं विशद व्यापकता है कि आधुनिक युग का कोई भी कवि इस व्यापक धरातल तक पहुँच नहीं पाया। उनका समस्त काव्य भारतीय संस्कृति का उज्ज्वल दर्पण है। गुप्त जी सच्चे अर्थों में राष्ट्रीयता के प्रबल पोषक, स्वस्थ परम्पराओं के उन्नायक एवं भारतीय संस्कृति के समर्थ व्याख्याता थे।

गुप्त जी लिखी हुई ४० मौलिक पुस्तके हैं। विकास क्रम की दृष्टि से इन्हें ३ भागों में विभक्त किया जा सकता है। प्रथम भाग में उनके 'पंचवटी' तक के काव्य, द्वितीय भाग में 'पंचवटी' के बाद से 'साकेत' तथा 'यशोधरा तक एवं तृतीय में 'यशोधरा' के बाद से 'विष्णुप्रिया' तक लिए जा सकते हैं। प्रथम भाग के काव्यों को प्रयोग कालीन माना जाना चाहिए। इस काल में युवा मैथिलीशरण भाषा एवं

कवित्व की दृष्टिसे निरंतर परिमार्जन के पथ पर बढ़ते जा रहे थे। मैथिलीशरण की इस काल की पुस्तकों में 'भारत-भारती' एवं 'जयद्रथ-वध' अत्यन्त लोकप्रिय है। द्वितीय काल में गुप्तजी ने कई मधुर एवं उदात्त भावों से सम्पन्न मनोहर काव्यों का प्रणयन किया। इन काव्यों की भाषा प्राञ्जल एवं प्रौढ तथा अभिव्यंजना शैली सरल एवं सरस है। इनकी द्वितीय काल की रचनाओं में 'पंचवटी' साकेत एवं 'यशोधरा' है। तृतीय काल गुप्तजी की प्रौढ रचनाओं का काल है। जिसके अन्तर्गत 'यशोधरा' के बाद का उनका समस्त काव्य आ जाता है। इनमें 'द्वापर' 'सिद्धराज' 'विष्णुप्रिया', 'अंजलि और अर्घ्य' तथा 'जयभारत' विशेष उल्लेखनीय है। ये समस्त रचनाएँ प्रौढ कालीन होने के कारण अत्यन्त ही समृद्ध एवं रससिद्ध हैं।

इसी तरह गुप्तजी ने अपने समस्त पौराणिक एवं ऐतिहासिक काव्यों में आख्यान को आधुनिक, सुसंगत एवं विश्वास के योग्य बनाने के लिए नयी नयी उद्भावनाएँ की हैं। इस तरह की उद्भावनाओं से उनका समस्त साहित्य भरा हुआ है। आधुनिक मनोवैज्ञानिक आधार पर की गयी उद्भावनाओं के कारण गुप्तजी के काव्य वर्तमान जन मानस को ग्राह्य एवं लोकप्रिय हो गए हैं।

गुप्तजी की काव्य भाषा का मूल स्रोत संस्कृत है। किन्तु उन्होने क्लिष्ट संस्कृत शब्दावली नहीं अपनायी। उन्होने अन्य भाषाओं से भी प्रसंगानुकूल शब्दों के चयन द्वारा भाषा को व्यापक एवं सामर्थ्यवान बनाने में काफी महत्वपूर्ण योगदान किया है।

भाषा को गौरव प्रदान करनेवाली प्रणाली प्रसंग गर्भत्व का एक मनोहर उदाहरण लीजिए।

बैठी नाव निहार लक्षणा-व्यंजना,

'गंगा में गूह' वाक्य सहज वाचक बना। (साकेत)

'साकेत' से ही अर्थ ध्वनन का भी एक सरस उदाहरण लीजिए। पत्थरों से टकराते हुए निशंर का नाद यहाँ दृष्टव्य है—

ओ निशंर झर झर कर नाद सुनाकर झड़ तू,

पथ के रोड़ों से उलझ सुलझ बड़ अड़ तू।

ओ उत्तरीय! उड़ मोद पयोद घुमड़ तू।

हम पर गिरि गद्गद् भाव सदैव उमड़ तू।

मैथिलीशरण गुप्त अधिकांश में राष्ट्रीय कवि के रूप में अधिक प्रसिद्ध हैं। 'भारत-भारती' राष्ट्रीय भावनाओं से ओतप्रोत है। एक युग तक वह युवकों की आत्मा एवं प्राण रह चुकी है। मैथिलीशरण गुप्त में देश के प्रति कितना असीम अनुराग है, उसका नमूना देखिए—

जिसकी रज मे लोट लोट कर बडे हुए है।
घुटनों के बल सरक सरक कर खडे हुए है।
परमहंस सम बाल्यकाल मे सब सुख पाये।
जिसके कारण धूल भरे हीरे कहलाये।
हम खेले कूदे हर्षयुत जिसकी प्यारी गोद मे।

हे मातृभूमि! तुझ को निरख हम मग्न क्यों न हो गोद मे ?
राष्ट्रीयता गुप्तजी के प्राणों मे कितनी बस गयी है वे सीता के लंका मे
बन्दिनी होने को भी भारत लक्ष्मी का बन्दिनी होना मानते है। 'साकेत' मे वे
कहते है -

भारतलक्ष्मी पडी राक्षसों के बन्धन मे,
सिन्धु पार वह विलख रही है व्याकुल मन मे।

गुप्तजी ने अपने काव्यारंभ से लेकर 'जय-भारत' महाकाव्य तक निरंतर
राष्ट्रीयता का ही समर्थन किया है। राष्ट्रप्रेम गुप्तजी का केवल काव्यों तक ही
सीमित नहीं रहा वरन् उन्हो ने १९४३ मे स्वतंत्रता आंदोलन मे सक्रिय रूप से भाग
भी लिया और कारावास दण्ड भी भोगा। 'भारत-भारती' के द्वारा साहित्य क्षेत्र मे
उनके पाँव दृढतापूर्वक जमे। अतीत का गौरव गान ही 'भारत-भारती' का मूल
स्वर है। भविष्य निर्माण का संकेत भी उसमे सन्निहित है। वर्तमान के लिए अपना
घोर असंतोष भी उन्होने 'भारत-भारती' मे जगह जगह व्यक्त किया है। 'भारत-
भारती' का पहला पद ही -

हम कौन थे? क्या हो गये? और क्या होंगे अभी!

समस्त उद्देश्य को प्रकट कर रहा है। और यह अतीत गौरव गान गुप्तजी ने
केवल प्रदर्शन या अपनी काव्य प्रतिभा दिखाने के लिए ही नहीं, वरन् देश की
परिस्थितियों से लाचार और परेशान होकर ही आवश्यक समझा कि वर्तमान को
कुछ मार्ग मिले।

महात्मा गाँधी के पूरे सत्याग्रह आन्दोलनों मे उन्होने युग के कवि होने के
नाते राष्ट्रीयता के गीत गाये हैं। मैथिलीशरण गुप्त शुद्ध गाँधीवादी है एवं उनका
ध्येय समस्त विश्व की कल्याण कामना है।

न तन सेवा न मन सेवा, न जीवन और धन सेवा।

मुझे है इष्ट जन सेवा, सदा सच्ची भुवन सेवा।

गुप्तजी के सभी पात्र आदर्शवान एवं त्यागी हैं, किन्तु निराश या अकर्मण्य
नहीं, अपने ध्येय मे अनुरागी हैं।

हिन्दी खड़ी बोली में अपने साहित्य की विशालता, बहुमुखी प्रतिभा भाव वैभव एवं सर्व धर्म समन्वय की प्रवृत्ति एवं सर्वोपरि भारतीय संस्कृति के समर्थ व्याख्याता के रूप में गुप्तजी आनुनिक काल के सर्वप्रथम कोटि के कवि माने गये हैं। उनके निधन से द्विवेदी युग का अन्त हो गया। गुप्तजी की पूरी अर्ध शताब्दी की काव्य प्रगति पर यदि विचार करें तो इस देश की, खासकर हिन्दी भाषा भावी प्रान्तों की जनता को उन्होंने पूरी तीन पीढ़ियों तक काव्यानन्द ही नहीं दिया वरन् जीवन एवं राष्ट्रीय जागृति का अमर संदेश भी दिया। काव्य के द्वारा सामाजिक एवं राष्ट्रीय चेतना का जितना कार्य गुप्तजी ने किया उसकी समानता भारतीय साहित्य में केवल रविन्द्रनाथ टैगोर ही कर सकते हैं। पिछली अर्ध शताब्दी में इस देश में केवल यही दो महान कवी ऐसे हुए हैं जिनके काव्यों का रसास्वादन करते हुए देशवासी उनसे अनुप्राणित भी होते रहे हैं। इतना ही नहीं वे भारतीय संसद में भी काव्य में ही व्याख्यान देते रहे। कवि कर्म का राजनिति में इतना सफल प्रयोग केवल गुप्तजी की ही सूझबूझ का परिचायक है। गुप्तजी ने खड़ी बोली को अपनी अर्ध शताब्दी की अथक एवं अनवरत साधना से देश की राष्ट्रभाषा कहलाने एवं माने जाने योग्य सिद्ध कर दिया है।

प्रेमचंद •

• कु. रूपा पांडे
बी. ए. (प्रथम वर्ष)

साहित्य अपने युग का प्रतिबिम्ब और उसका सत्य उससे प्रभावित तथा परिचलित और उसे गति देने वाला दोनों होता है। और यह उक्ति साहित्य की उपन्यास विद्या पर और विशेष रूपसे प्रेमचन्द के उपन्यास साहित्य पर सबसे अधिक चरितार्थ होती है। उनका साहित्य उनके युग का प्रतिबिम्ब उसका एक स्पष्ट चित्र है तो दूसरी ओर उन्होंने एक युग का निर्माण भी किया है। वह युग जिसमें प्रेमचंद ने अपने साहित्य का सृजन किया था। साहित्यिक, राजनीतिक और सांस्कृतिक सभी दृष्टियों से विचार करें तो प्रेमचंद के पूर्व और उनके समय के अधिकांश हिन्दी साहित्य के संस्कार, आलम्बन और उपकरण सामन्ती उच्च वर्ग की सीमाओं में घिरे हुए थे। साहित्य का आलम्बन चाहे योद्धा हो चाहे विलासी चाहे धार्मिक हो या भक्त और चाहे ईश्वर हो चाहे देवता सबका जीवन व्यापार आदर्श और मर्यादाएँ सामन्ती उच्च वर्ग के विभिन्न स्तरों से ग्रस्त थी।

हिन्दी उपन्यास साहित्य में प्रेमचंद से पूर्व यही सामन्ती प्रवृत्ति रीति कालीन परम्परा का अवशेष काम कर रही थी। तत्कालीन औपन्यासिक रचनओंकी प्रवृत्तियों का स्पष्ट निदर्शन डॉक्टर इंद्रनाथ मदान के निम्नलिखित शब्दों में मिल सकता है। हिन्दी की जनता घटनाओं की भूल-भुलैयाँ से भरे तिलस्मी ऐयारी अथवा जासूसी उपन्यास पढ़ती थी और उसमें अद्भुत रस प्राप्त करती थी। यह न होता था तो वह रीतिकालीन शृंगारिकता से युक्त सामाजिक उपन्यास पढ़ती थी और अपनी रास्ती भावुकता के लिए वहाँ भोजन रस प्राप्त करती थी। जनता का जो अंग अद्भुत और शृंगार के इन उपन्यासों को पसन्द नहीं करता था और जिसमें नैतिकता के प्रति आग्रह था वह अपने लिए बँगला, मराठी और अंग्रेजी के अनुवादकों कोही वरदान समझता था।

इस प्रकार हिन्दी पाठक के पास उपन्यास के नामपर ठोस जीवन के घरातल पर आधारित अपनी कोई वस्तु नहीं थी।

प्रेमचंद का साहित्य अपने युग का स्पष्ट प्रतिबिम्ब और साहित्य को नई दिशा प्रदान करनेवाला पहला संकेत और आन्दोलन है। उन्होंने अपने उपन्यासों में ऐसे संकट कालीन युग में लाखों को किसानों की मनःस्थिति और विचारों को साकार रूप दिया, जबकि पूंजीवादी सभ्यता प्राचीन ग्राम-व्यवस्था को छिन्न भिन्न कर रही थी और किसानों का गला घोंट रही थी। प्रेमचन्द से पूर्व कभी भी सामान्य जनता कृषक और श्रमिक वर्ग को साहित्य का आलम्बन नहीं चुना गया था। उनके जीवन-व्यापार से साहित्य में सजगता पैदा नहीं हुई थी, प्रेमचन्द ने ही पहली बार सामान्य जीवन से प्रेरणा लेकर सामान्य जनता और किसानों को साहित्य का आलम्बन बनाया साहित्य को एक नया मोड़ दिया।

प्रारंभ में प्रेमचन्द पूर्व हिन्दी उपन्यासों की तिलस्म, ऐयारी और जासूसी-प्रधान कहानियों की ओर संकेत किया जा चुका है। इन उपन्यासों के सम्बन्ध में यह भी ज्ञातव्य है कि केवल विषय की दृष्टि से ही नहीं कला की दृष्टि से भी यह रचनाएँ बहुत ही निम्न श्रेणी की थीं और वास्तव में उन्हें कहानी कहने के कुतुहल के अतिरिक्त उपन्यासकला का कोई रूप नहीं मिलता। उपन्यास का वास्तविक प्रारंभ हमें प्रेमचन्द से ही मिलता है और प्रेमचन्द की विशिष्ट प्रतिभा का अप्रतिम निदर्शन इस बात में है कि उनमें उपन्यासों में उपन्यासकला का सम्पूर्ण उत्कर्ष भी देखने को मिलता है। जन-जीवन का व्यापक और मर्मस्पर्शी चित्रण प्रसंगों की स्वाभाविक उद्भावना और मार्मिक प्रसंगों का चुनाव तथा व्यंजना और भाषा शैली तथा उपन्यासों के रचनाविधान सभी दृष्टियों से प्रेमचन्द के उपन्यास हिन्दी उपन्यास साहित्य का गौरव है और युगों तक बने रहेंगे।

प्रेमचन्द की कला की विशेषताओं में यहाँ मुख्य रूपसे तीन बातों की चर्चा करना आवश्यक है।

- १) प्रेमचन्द के उपन्यासों में आदर्श और यथार्थ.
- २) प्रेमचन्द एक जनवादी कलाकार.
- ३) प्रेमचन्द की सोद्देशीय कला.

प्रेमचन्द के उपन्यासों और उनकी कला के इस विवेचन की इस पृष्ठभूमि में हम उनकी उपन्यास-साहित्य को उनकी देन का सहज ही अनुमान लगा सकते हैं।

उन्होंने पहली बार हिन्दी उपन्यासों को एक परिष्कृत रूप प्रदान किया था। उपन्यासों की अवास्तविक कल्पना लोक या परी प्रदेश से उतार कर यथार्थ की भूमि पर खड़ा किया था और उनको एक पूर्ण मनोवैज्ञानिक विश्लेषण पद्धति सिखा कर उसमें एक क्रांति पैदा कर दी जिसका युग परिणाम आज स्पष्ट तथा दृष्टिगोचर होता है। अन्त में डॉक्टर धीरेन्द्र वर्मा के निम्नलिखित शब्दों के साथ हम प्रेमचन्द की उपन्यास कला उनकी देन और उनके स्थानका निष्कर्ष प्रस्तुत कर सकते हैं। "प्रेमचन्द जी हिन्दी के प्रथम सर्वोत्कृष्ट मौलिक लेखक थे। चन्द्रकांता के गर्त से निकाल कर सुदृढ साहित्यिक नींव पर स्थिर किया। हिन्दी साहित्य के उस विशेष सेज में कादम्बरी या हितोपदेश के अनुवादों का लोकप्रिय होना तो सम्भव न था।

इसके अतिरिक्त प्रेमचन्द जी ने समाज के असाधारण वर्ग की ओर से दृष्टी हटाकर मध्यम तथा निम्न श्रेणी के लोगों की नित्य प्रति की समस्याओं की ओर हिन्दी पाठकों का ध्यान आकृष्ट किया। किसान, मजदूर, कर्क, दुकानदार, जमीनदार साहुकार, सरकारी अफसर पूंजीपतियों के संघर्ष का जैसे जीवित रूप में प्रेमचन्द जी ने चित्रण किया है, वैसा उनसे पहले हिन्दी साहित्य में नहीं हुआ। इस प्रकार उपन्यास साहित्य को प्रेमचन्द की देन और उनका स्थान सर्वोपरि है।

महादेवी वर्मा •

• कु. सविता काब्दे
बी. ए. (प्रथम वर्ष)

महादेवी आज के युग की मीरा कहलाती है। जिस प्रकार मीरा ने गिरधर नागर के चरणों में अपनी व्यथासिक्त पदावली समर्पित की उसी प्रकार महादेवी अपने अज्ञात, अरूप प्रिय की विरह-साधना में गीतों की आरती उतारती रही है। महादेवी छायावादी युग की प्रमुख रहस्य साधिका है। प्रसाद ने छायावाद को जन्म दिया, पन्त ने उसे मधुरता दी, निराला ने ओज दिया और महादेवी ने मार्मिकता दी। पन्त ने छायावाद का जाँ ताजमहल बनाया मानो महादेवी ने उसी में अपना स्नेह भरा दीपक संजो दिया—

मधुर मधुर मेरे दीपक जल

महादेवी के गीत अज्ञात प्रिय की ओर एक मधुर संगीत के साथ लहराते हुए गए हैं। उनके गीतों में जो वेदना किया है कि यह बचपन में मिले उनके अतिशय प्यार और दुलार की प्रतिक्रिया है। उन्होंने यह भी कहा है कि मेरे जीवन पर पड़े हुए भगवान बुद्ध की करुणा के प्रभाव का भी यह परिणाम हो सकता है। यह भी संभव है कि महादेवी के जीवन की दुष्कता और अकेलापन के लोकोत्तर आलम्बन की ओर प्रेरित किया हो। कुछ भी हो, महादेवी के गीतों में जो पीडा, करुणा और माधुर्य छलकता है उससे अभिभूत हुए बिना नहीं रहा जा सकता। आचार्य रामचन्द्र शुक्ल तक ने महादेवी के गीतों की प्रशंसा इस प्रकार की है, “गीत लिखने में जैसी सफलता महादेवी को मिली वैसी और किसी को नहीं। न ऐसी भावभूमि। जगह जगह ऐसी ढली हुई और अनुठी व्यंजना से भरी हुई पदावली मिलती है कि हृदय खिल उठता है।

(१४) •

अभिव्यक्ति

आज के हिंसा-प्रधान निष्करण युग में महादेवी के सजल गीतों को सुन कर हम अनायास ही पूछ बैठते हैं -

अश्रुमय कोमल कहाँ तु
आ गयी परदेशनी री?

महादेवी के गीतों में दीपक की तरह अविराम जलने की साधना है दीपक उन्हें अधिक प्यारा है। उनकी विरहिनी आत्मा ही तो दीपक है। उनके गीत रात की तरह करुण और बरसात की तरह सजल है।

सजनि! मैं उतनी सजल
जितनी सजल बरसात!

महादेवी की पहली काव्य कृति है 'नीहार'। इसके बाद जो कविता-संग्रह सामने आए उनमें चिंतन-क्रम में कोई विशेष परिवर्तन लक्षित नहीं होता। पन्त जहाँ युगीन परिस्थितियों के अनुरूप अपनी चिन्तन-धारा बदलते रहे हैं। अपने काव्य विकास की यात्रा को स्पष्ट करते हुए उन्होंने लिखा है। नीहार के धुंधलेपन से मैं अभीत सी भारती के मन्दिर अपनी काव्य-साधना के प्रथम चरण से आज तक एक ही बात कह रही है। विविध गीतों, विविध रंगों और विविध स्वरों में वे एक ही गीत गा रही हैं -

'इस जादूगरणी वीणापर गा लें दो क्षण दो क्षण भर गायक' इसके बाद इस धुंधलके को चीरती हुई 'रश्मि' का आगमन होता है। इसके आते ही महादेवी की भूक जिज्ञासा मुखरित हो उठता है। प्रकृति के प्रत्येक आँसू से उनका आत्मीय सम्बंध जुड़ जाता है। प्रियतम के स्पर्श के कारण ही अब कलियाँ मुस्कराती हैं। पत्ते हंसते हैं।

मुस्कराती कलियाँ क्यों प्रात
लौटते क्यों हँस-हँस कर पात।

यही नहीं स्वयं कर्वायित्री का निस्पंद जीवन प्रिय का स्पर्श पा कर अंकुत हो उठता है।

तुम्ही नें कर निर्मम आघात
छेड़ दी यह बेसुर झंकार -
और उलझा डाले सब तार।

प्रकृति का कण-कण चेतना का स्पर्श पा कर सजीव हो उठा है।
चूमते ही तेरा अरुण बाण।

बहते कण-कण से फूट फूट मधु के निक्षर से सजल गान। 'निरजा' के बाद संध्या बेला में 'साध्यगीत' गाती हुई वे दिखाई देती हैं। इन गीतों में भावनात्मक रहस्यवाद की सुन्दर सृष्टि हुई है। यहाँ उन्होंने प्रकृति के विभिन्न तत्वों में केवल अपने प्रियतम की झाँकी ही नहीं देखी है वरन् प्रकृति के साथ अपने जीवन को भी एकाकार कर दिया है। प्रकृति एक प्रकार से साधना में उनकी सहचरी बन गयी है। वह भी प्रियतम के प्रति किए गये आकुल प्रणय निवेदन में समर्पित हो गई है। प्रकृति के साथ महादेवी के एकाकार होने के यह उदाहरण कितने अर्थपूर्ण और मार्मिक बन पड़े हैं -

प्रिय सान्ध्य गगन मेरा जीवन
यह क्षितीज बना धुंधला विराग
नत अरुण अरुण मेरा सुहाग
छाया सी काया वीतराग
सुधि भीने स्वप्न रंगीले घन!

महादेवी के काव्य में भले ही सामाजिक समस्याएँ अपने स्थूल रूप में न आई हों पर उनके काव्य का सांस्कृतिक घरातल अत्यन्त महान उदात्त और उज्ज्वल है। उनके गीतों का महत्व केवल इसलिए नहीं है कि वे बड़े सधज के साथ प्रकाशित होते हैं वरन् इसलिए कि उन गीतों के प्राणों में बैठे जो विरहिनी रात-दिन रो रही हैं। वह आज से दस सरगह वर्षों पूर्व भी जीवित थी और आज से असंख्य वर्षों बाद भी अपनी पीडा में नित्य रुदन करती रहेगी। उनके गीतों में कुछ ऐसा तत्व अवश्य है जिसे प्राप्त कर आज के निष्करण हृदयहीन यंत्रयुग का संव्रस्त मानव कुछ राहत, ताजगी और स्निग्धता का अनुभव करता चलता है।

जिस दिशा की ओर महादेवी की काव्य-धारा प्रवाहित हुई है उस दिशा की ओर चलने वाले प्रारंभ में उनके अनेक साथी थे पर आज बहुत से थककर बैठ गए हैं, कई मार्गों को कटकमय समझकर वापिस लौट गए हैं परंतु यह एकांकिनी रहस्य-साधिका आज भी उसी पथ पर, उसी दिशा की ओर निरन्तर बढ़ चली जा रही है क्योंकि उसका यह दृढ निश्चय है -

पंथ होने दो अपरिचित, प्राण रहने दो अकेला
और होंगे चरण हारे,
अन्य है जो लौटते दे शूल को संकल्प सारे।

साहित्य-अकादमी पुरस्कार विजेता
हरिशंकर परसाई •

• पेंडलवार बी. एम.
बी. कॉम. (प्रथम वर्ष)

श्री हरिशंकर परसाई हिन्दी व्यंग के पर्याय है और उनका अधिकांश कृतित्व भारतीय जीवन की व्यंग्यात्मक व्याख्या है। बुरुजुआ जीवन-मूल्यों, पूंजीवादी राजनिति, ससदीय पाखण्ड और मध्यमवर्गीय आडम्बर पर उनकी चोटे तिलमिला देनेवाली है। कथ्य और शिल्प के स्तर पर उनकी रचनाओं में जो खुरदरापन है, वह उनके स्वभाव खरेपन के कारण है और यह मौजूदा यथार्थ का ही एक गुण है।

५८ वर्षीय परसाईजी (जन्म : १९२४, जमानी, इटारसी के पास म.प्र.) अपनी प्रगतिशील जन-प्रतिबद्धता के लिए एक अथक और अपराजेय योद्धा के नाते विख्यात है और साहित्य अकादमी ने उनकी इसी प्रतिबद्धता को पुरस्कृत सम्मानित कर एक ऐतिहासिक भूमिका निभायी है।

श्री परसाईजी...की कृतियों में प्रकट खरेपन का व्यक्तीमत्व है। उसका एक उद्देश है, और युग-समन्वित उसकी एक पृथक शैली है। ... किन्तु परसाईजी का सबसे बड़ा सामर्थ्य सवेदनात्मक रूपसे यथार्थ का आकलन है, चाहे वह राजनैतिक प्रश्न हो या चरित्रगत। हमारे यहाँ की साहित्यिक संस्कृति ने सचाई के प्रकटीकरण पर जो हदबन्दी करके रखी है, उसे देखते हुए श्री परसाईजीकी कला सहजही वामपक्षी हो जाती है। समाज और जनता से दूर, अभिजातवर्गिय 'शिष्टता' 'भद्रता' और 'सौजन्य' ने जो मानसिक सेंसर लगा रखे है, वे सबसे पहले हमारे जीवन के सामाजिक और राजनैतिक यथार्थ पर लागू किये जाते हैं। इस सेंसर से ग्रस्त

कलात्मक अभिरूचि मौजूदा यथार्थ को ठीक-ठीक ढंगसे प्रकट नहीं होनी देती। यह तो श्री परसाईजी की व्यक्तिमत्ता है कि वे इसप्रकार के साहित्यिक सौन्दर्य के झमेले में नहीं पड़े। उग्र और तीव्र प्रतिक्रियाओं को काट-छांटकर उन्हें सीम्य बनाने, यानी शेर को बकरी बनाकर उससे घास चखाने का उद्देश इस अभिरूचि की विशेषता है। इस का अर्थ यह नहीं है कि श्री परसाई भीड़े ढंगसे प्रगतिशील है, नारेबाज है। यह बिलकुल नहीं। किन्तु असलियत को छुपाने के लिए उसे बिगाड देने की कला उनके पास नहीं है। उनकी कला यथार्थ प्रकट करने के लिए अनेक मार्गों यहाँ तक कि दन्त कथाओं तक का प्रयोग करती है।...श्री परसाई इनमें वस्तुतः, मौजूदा तरुण पीढी की राजनैतिक, सामाजिक तथा मानवीय दृष्टि प्रकट करते हैं।

साहित्यिक हास्य व्यंग्य •

• सोपान देगावकर

(बारहवी कल)

‘एक भारतीय आत्मा’ विनोद के क्षणों में -

श्री नागेश्वरसिंह ‘शशींद्र’ विद्यालंकार ने पं. माखनलालजी का यह संस्मरण भेजा है :

“दादा के कमरे में एक घड़ी रहती थी। वह सदा एक घंटा आगे चलती थी। श्री रामनारायण उपाध्याय को यह अच्छा नहीं लगा। उन्होंने पूछा -

“दादा, यह घड़ी आगे क्यों रहती है?”

“दादाने उसी लहजे में कहा, ‘यह प्रगतिशील हो गयी है।’”

रचनात्मक गफलत -

महात्मा गांधी के सामने एक अखबारी टीका पढ़ी जा रही थी। उसमें ‘गांधी की रचनात्मक गफलतें’ ये शब्द आये। महादेव देसाई ने पूछा (गांधीजीसे)

“रचनात्मक गफलत कैसी होती है?”

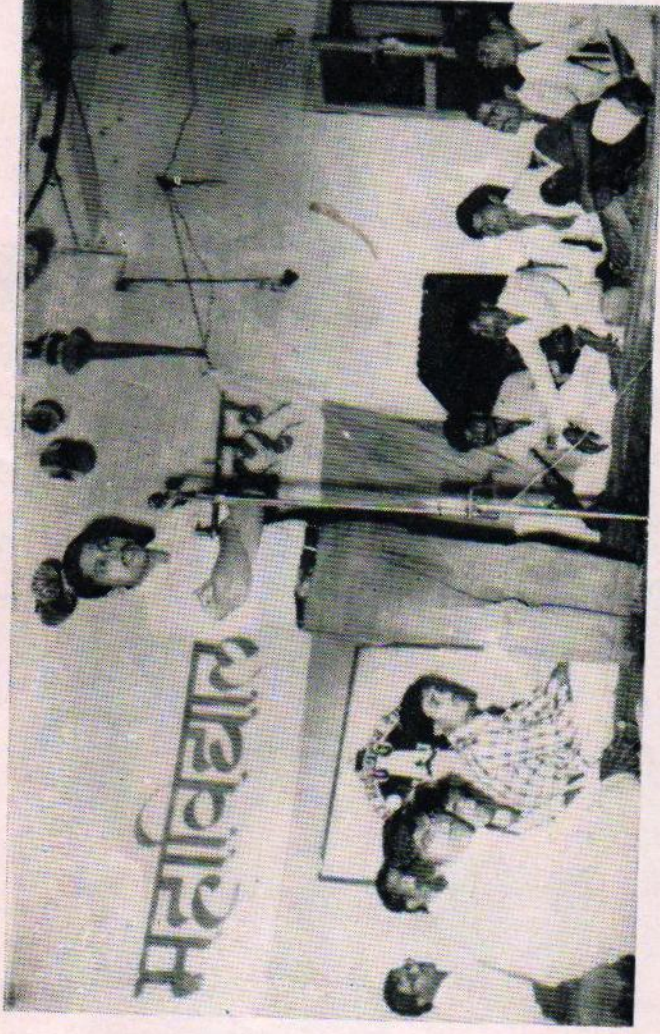
तुरंत वल्लभभाई बोल उठे, “जैसी, तेरी दाल आज जल गयी थी।” सभी खिलखिलाकर हंस पड़े।

जुकाम -

शुक्लजी और बाबू रामचंद्र वर्मा उन दिनों काशी नागरी प्रचारिणी सभा के ‘शब्दसागर’ को तैयार कर रहे थे। दोनों एकही कमरे में बैठते थे। एक दिन वर्माजीको जुकाम हो गया और तबियत बड़ी अनमनी हो गयी। काम में उनका मन नहीं लग रहा था। वे शुक्लजी से बोले, “जुकाम में काम नहीं होता।” शुक्लजी ने कहा, “यह कैसे हो सकता है?” “जुकाम में तो ‘काम’ लगा ही हुआ है।”

सिगरेट के धुएं का लाभ -

बाबू वृन्दावनलाल वर्माजी ने लिखा था कि मैं एल-एल. बी. की परीक्षा के लिए आगरामें पढ़ता था। परीक्षा देने प्रयाग गया और आगरा लौट आया। मैं

महाविद्यालयाचे वार्षिक स्नेहसंमेलन (१९८२-८३)
श्री चंद्रशेखर भावे, जिल्हाधिकारी, नांदेड. स्नेहसंमेलनाचे उद्घाटनपर भाषण करतांना

वार्षिक स्नेह-संमेलन प्रसंगी (१९८२ - ८३) उद्घाटक, प्रमुख वक्ते, संस्थेचे संचालक व प्राचार्या समवेत विद्यार्थी संसदेचे प्रतिनिधी व इतर विद्यार्थी -

उर्दू विभागातर्फे आयोजित उर्दू मुशायरा -
कवी संमेलनाचे अध्यक्ष राजकवो आवज याखुबी काव्यवाचन करताना,
बाजूस उपजिल्हाधिकारी श्री वोडे, प्राचार्य शेटेचे व श्री काजी तनवीर

ग्रामीण पुनर्रचना युवक शिबीराच्या (शहापूर) समारोप प्रसंगी श्री भास्करराव पाटील खतगावकर, चेअरमन गोदावरी मनार सहकारी साखर कारखाना शंकर नगर, विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शनपर भाषण करतांना - या प्रसंगी श्री श्रीराम पाटील राजूरकर, उपाध्यक्ष जि. प. नांदेड व डॉ. पंदीलवार (कार्यक्रमाचे अध्यक्ष) हेही उपस्थित होते.

کیا آپ جانتے ہیں

سیدہ ماجیدہ کوثر
(بارہویں آرٹس)

سال	موضوع	ایجاد
۱۹۰۳ء	رائٹ برادران	ہوائی جہاز
۱۸۶۹ء	ایڈولین	الیکٹریک لمپ
۱۹۳۹ء	سکواسکی	ہیلی کوپٹر
۱۸۸۳ء	واٹر مین	فاؤنٹین پین
۱۸۸۶ء	پیریز	گرافوفون
۱۸۶۶ء	الفرڈ ٹویل	ڈائنامیٹ

پچھلے پھر پال • طاہر بیگم (بی۔ اے۔ سال اول)

- قرض خواہ: کیا آپ قرضہ مانگنے کا ہیلدہ سعی ضبط کرنا چاہتے ہیں۔
- قرض دار: نہیں دوست میں جاننا ہوں۔ تمہارا سعی ہیشہ قائم رہے۔
- ایک دوست: پارٹنر نے مجھ سے دس روپے ادھار لیے تھے۔ بتا ڈک واپس کرو گے۔
- دوسرا دوست: یار میں کوئی بخوشی ہوں جو کہ آئندہ پیش آنیوالی باتوں کو بتاؤں۔
- مرلیض نے کہا ڈاکٹر صاحب آپ مجھے عینک بنا دیں گے تو کیا میں پڑھ سکوں گا۔
- ڈاکٹر نے جواب دیا۔ یقیناً آپ اساتی سے پڑھ سکیں گے۔
- مرلیض: اندر آپ کا بھلا کرے مجھ کو ساری عمر پڑھنا نہیں آیا تھا۔
- فقیر: بھلو کا ہوں ایک کیک کھلا دو۔
- عورت: کیا روٹی سے بھوک دور نہیں ہوگی۔
- فقیر: بیگم صاحبہ! کیک اس لیے مانگ رہا ہوں کہ آج میری سالگرہ ہے۔
- ایک شخص دوست سے: میرا دوست پانچویں فٹنرل سے کمر تیرا مگر اس نے اف تکت کی۔
- دوسرا شخص: یہ کس طرح ممکن ہے، اس طرح کہ بچا رہ گرتے ہی مر گیا ان کر نیکا اسے موقع بھلی نہ ملا۔

رسم کہن بدل ڈالو

شیخ احمد (بارہویں کامرس)

بہارِ نور سے فضا ہے چین بدل ڈالو
تمام نقش و نگار وطن بدل ڈالو

ستاؤں متقمم جہاں بخش دل فگاروں کو
پیام امن و محبت دو اشکباروں کو
بناد و پیکرِ رحمت ظلم کو نبیوں کو
دکھاؤ مندر انصاف تاجداروں کو

نہ دے جوہر میں عمل فکر و فن بدل ڈالو
جفا و ظلم کی رسم کہن بدل ڈالو

بلند نوع بشر کا مقام تم نے کیا
زمین کے ذروں کو ماہ تمام تم نے کیا
کبھی سے ہو نہ سکا جو وہ کام تم نے کیا
جہاں میں عدل و صداقت کو ظلم تم نے کیا

بہت سے آتشِ غم شعلہ زن بدل ڈالو
لذیذِ صبح و شام وطن بدل ڈالو

جھکے تمہارے قدم پر نجوم و کھکشاں
مثالِ بقیہ بشر ہے تمہارا عزم جواں
تمہارے دیدہ دل میں ہے کلمتِ قرآن
خدا نے تم کو عطا کی ہے جراتِ ایمان

اُحمدِ تہ کلام و قدیم سخن بدل ڈالو!
اداس ہے اب دل کی انجمن بدل ڈالو

مشہور ہیں۔

صوبہ پنجاب کے گورنر لارڈ ہینرل غلام جیلانی نے کہا کہ "احسان دانش ایسا
عظیم شاعر اور اردو کے سرپرست تھے وہ اپنی سادگی، خلوص اور وطن دوستی
کے جذبہ کی بناء پر ہمیشہ یاد رکھے جائیں گے اور وہ ساری عمر انسانیت اور اسلام
کی خاطر جہد و جہد کرتے رہے،"

آج احسان دانش ہم میں موجود نہیں ہیں مگر ان کی یاد ہمارے دلوں میں
ہمیشہ تازہ رہے گی اور جب بھی ہم کسی مرحلے پر ان کی ضرورت محسوس کریں گے۔ تھان
کی شہری ہماری رہنمائی کرے گی۔ آج دانش کو "مرحوم" کہتے ہوئے دل تڑپ
جاتا ہے۔ مگر مشیت ایزدی سے کون منحرف ہوگا۔ ان مرحوم کو جو رحمت میں جگہ
دے۔ آمین۔ "آسمان تیری سجد پر شبنم افشانی کرے۔"

اس میں اک رنگ و بوسے کیا کہوں
کیوں وہ حد آرزو بے کیا کہوں
وہ بھی ہے خاموش میں بھی قیوس
کون کس کے روبرو ہے کیا کہوں
ان کی بلکوں سے مرے رومال کی ....
کتی نازش گفتگو ہے کیا کہوں
ہو جھٹے ہیں وہ خوشی کا راستہ
غم کا جنگل چار سو ہے کیا کہوں
سب سے آگے پڑھ چکے کچھ نماز
قلب کتنا بے وضو ہے کیا کہوں

وہ بے دینک ملی سب کچھ ملا ....
ان پر کس کی جستجو ہے کیا کہوں

محمد نعیم الدین حسن
(بارہویں کامرس)

حیات دانش پر

۵۵
۵۵
سید محسن (بی تہ سال دوم)

۲۱ مارچ کا دن صرف پاکستان کے لئے نہیں بلکہ اردو ادب کے لئے ایک صبر آزمادان ثابت ہوا کیوں کہ اسی شب ہمارے معروف و مشہور شاعر احسان دانش اس دار فانی سے چل بسے ان کی عمر تقریباً ۷۰ سال تھی۔ اور گذشتہ سال فارغ کے حملہ کے بعد وہ صاحب فراموش ہو گئے تھے۔ لیکن اس سنگین مرض کے باوجود وہ آخری وقت تک ادبی خدمات انجام دیتے رہے۔

احسان دانش کا متعلق ہندوستان کی اس ریاست اتر پردیش کے کاٹھار قصبہ کے باشندہ تھے اور روزگار کی تلاش میں قیام پاکستان سے پہلے لاہور آ گئے تھے۔ وہ علم عروض کے ماہر تھے۔ اور اردو لغت کی تحقیق میں کام انجام دیے۔ احسان دانش کو "مزدور شاعر" کا لقب دیا گیا۔ کیوں کہ ان کی شاعری میں مزدوری، مزدوروں کا کرب اور ان کے مسائل سموئے ہوئے ہیں۔ وہ اپنے مزدور ہونے کے قصہ کو غریب بیان کرتے ہیں۔

انھوں نے ایک مزدور کی حیثیت سے پنجاب یونیورسٹی کی عمارتوں کی تعمیر کے دوران مزدوری کر کے اپنی عملی زندگی کی ابتداء کی اور شعلہ بہاڑی پر بطور مالی کام کیا۔ انہوں نے صبر و استقلال کے ساتھ پریشان کن زندگی گزار لی لیکن ذاتی منفعت کے لئے کسی کے پاس نہیں گئے۔ وہ ایک عرصہ طویل تک شعراء و ادب کی خدمت کرتے رہے۔ اور کافی جہد و جہد کوششوں کے بعد ایک ایسا مقام حاصل کیا جو ان کے کسی ہم عصر کو حاصل نہ تھا۔

احسان دانش کی سب سے پہلی کتاب ان کا شعری مجموعہ "آتش خاموشی" ہے اور آخری تصنیف خود نوشت سوانح "جہاں دانش" ہے۔ اور دیگر تصنیفوں میں منتخبہ مجموعے دارین و فضل سلاسل، نواغے کارگر، شیرازہ اور گورستان بہت

دیا گیا تھا اس کے علاوہ انھیں "پدم بھوشن" اور "سروویٹ نہرو ایوارڈ" سے بھی
 نوازا گیا تھا۔ ان کو دہلی میں غالب ایوارڈ بھی دیا گیا۔

فراق نے ۱۹۱۸ء میں جو اصغر، جھکڑ اور حسرت کا زمانہ تھا۔ غزلیں کہنی
 شروع کیں اور جلد ہی منفردی مقام حاصل کر لیا۔ ان کی شاعری میں ہندوستان
 کے رسم و رواج، یہاں کے قومی مزاج عوام کا دکھ درد اور ان کی آرزوئیں تہمتا میں
 جی بسی ہیں۔ وہ بہت پادری طور پر غزل کے شاعر تھے ان کی غزلوں میں انوکھائیں اور
 انفرادیت پائی جاتی ہے۔ انھیں کئی زبانوں پر شعور حاصل تھا۔ وہ انگریزی شاعری
 میں ورڈس ور تھے، سٹیبل اور کمپش سے بہت متاثر تھے۔

ان کی ذات اردو کے لئے ڈھال تھی اور ان کا کلام اردو کے ہاتھ میں ایک تلوار
 کی حیثیت رکھتا تھا وہ محبت کے شاعر تھے اور رواداری کے قائل تھے۔ ان کا ادبی
 سرمایہ صرف غزلوں تک محدود نہیں بلکہ انھوں نے رباعیات اور تنقید کے میدان
 میں بھی اپنے نقوش چھوڑے ہیں۔

اردو ادب کے دامن پر فراق کی غزلوں اور رباعیات کے نقوش ہمیشہ جگمگاتے
 رہیں گے۔ ان کا کلام پیکار پیکار کرے گا کہ اردو کسی فرقہ کی نہیں بلکہ پوری ہندوستانی
 قوم کی زبان ہے۔ ہم فراق کے انتقال پر یہ کہتے ہیں حتیٰ بجا ہے کہ اردو
 شعر و ادب کا ایک چہرہ اٹھ بھڑکیا۔ جن کا آخری شعر تھا

الوداع اے جہم سا تھیو، الوداع اے ہم عمر و
 اک ان سنی پیکار دور سے مجھ کو آج بلائی ہے

فراق بکھی چلے

شیخ ایوبؒ (بارہویں کامرس)

رگھوپتی سہاٹے فراق اردو کے ان شعرا کی صف اول میں تھے۔ جنکی زندگی اور ننگارشات ان فرقہ پرستوں کے ہند پر مسلسل طمانچے مارتی رہی جو اردو کے صرف مسلمانوں کی زبان کہہ کر تنگ نظری، تعصب اور "اردو دشمنی" کا بیوت دیتے رہے۔ جو شش ماہیچہ آج بھی کے بعد فراق نے ۳۰ مارچ ۱۹۸۳ء کو طویل علالت کے بعد دہلی میں انتقال کر گئے۔ انہوں نے زندگی بھر اردو زبان و ادب کی گراں قدر خدمات انجام دیتے رہے۔ اور ان کے کلام نے اردو غزل کو ستارا اور نکھارا بھی ہے۔

رگھوپتی سہاٹے نام فراق تخلص تھا۔ ۱۸۹۶ء میں اپنے آبائی وطن گوردھپور میں پیدا ہوئے وہ ایک معزز شہری و استاد کا لکھنؤ خاندان کے فرد تھے۔ ان کے والد مشہور گوردھپور شاعر و عبرت اردو فارسی کے عالم تھے۔ وکیل کے علاوہ عظیم شاعر بھی تھے۔ فراق کی ابتدائی تعلیم گوردھپور سے شروع ہوئی۔ سات سال کی عمر میں انگریزی تعلیم کی غرض سے اسکول میں شریک ہوئے انھوں نے ہر امتحان میں اعلیٰ نصاب کی کامیابی حاصل کی۔ میونسپل کالج الہ آباد سے بی۔ اے پاس کیا۔ ۱۹۲۷ء میں کرسٹین کالج لکھنؤ میں ملازم ہوئے۔ پھر سناتن دھرم کالج کاپنور میں اردو کے لیکچرار مقرر ہو گئے۔

فراق کی طبیعت پیمین ہی سے شعرد و شاعری کی طرف مائل تھی۔ ۱۹۱۷ء میں انہوں نے پہلی غزل بھی اور حضرت نامری مرحوم سے اصلاح لی۔ کچھ دنوں بعد وسیم خیر آبادی سے اصلاح کا سلسلہ شروع کیا تھا۔

فراق نے غزل کو ایک نئے شعور اور ایک نئے آہنگ سے ہم آہنگ کیا ہے ان کے کلام کے گہے مجموعے شایع ہو چکے ہیں جن میں "رمز و کنایات"، "ادب و شہنشاہان"، "صرف غزلوں اور "رُوب" صرف رباعیات کے مجموعے ہیں۔

فراق کو ان کی ادبی و شعری خدمات کے صلہ میں "کیان پیٹھ" کا اعزاز

کوئی بھی ہے سدا یا شفقت اور محبت ہے۔ محبت کے سوا کچھ نہیں وہ دیتا ہے اور ہمد
میں کچھ نہیں مانگتا۔ وہ اس سے بے نیاز ہے مگر میں خود ابھی اس خدا کی تلاش
میں ہوں۔ یا

جوشن نے اردو شاعری کو نیا انقلابی اسلوب عطا کیا وہ صحیح معنوں میں شاعر
انقلاب تھے۔ انہوں نے اپنی ذاتی و ادبی زندگی میں بے شمار مہر کے سرکھائے۔ ان کی
شاعری فصاحت و بلاغت، جذبات و خروش الفاظ کی کفن کو جگمگاتے ہوئے۔ ان کی زندہ
دلی، لطیف طرازی اور بے سخی مزاج کی جھلکیں رکھتی ہیں۔ جوشن کے ساتھ اردو
ادب بالخصوص اردو نظم کا ایک عہد ختم ہو گیا۔ افسوس یہ ہے کہ زندگی کے آخری دنوں میں
جب کہ ان کے آرام کرنے کے دن تھے۔ وہ برائی مشکلات اور کوفتوں میں گھرے رہے اور برسوں
چھوٹے لوگ ان پر حکم لگاتے رہے وہ یہ بھول گئے کہ جوشن نے اپنی زندگی میں دیکھ لاکھ
شعبہ ہی نہیں تھے۔ بلکہ برصغیر کی جنگ آزادی میں ہمیشہ پیش پیش رہے۔

مادر مہند کا یہ جانب از سپوت ما غربت میں ایک مجبور انسان کی طرح ہمیشہ کے لیے
خاموش ہو گیا۔ وہ محسوساً روزگار نہیں رہا جس نے عمر بھر اپنے انقلاب آفرین اور حریت
پسند افکار و خیالات سے اردو ادب کے سرمایہ کو مالا مال کیا تھا۔ افسوس لفظوں کا
جادوگر، چمنستان سخن کا بلبل خوشنوا، انسانیت کا علمبردار، مشرقی تہذیب کا ستارہ
ہم سب سے جدا ہو گیا۔

وہ جس کے نعروں نے حریت و آزادی ما بے خون و لبہ باگی اور حب وطن کا جذبہ
مردوں میں پیدا کر دیا تھا۔ وہ جس نے قفس بکنگم کے کنگورے ہلادے۔ جس نے دینیت
کی عظیم ترین حکومت کو تہ تیہ کی تھی کہ۔ وقت لکھے گا کہانی ایک نئے مضمون کی جس
کی ترقی کو ضرورت ہے تمہارے خون کی۔ اور یہ کہ موت ملی سکتی ہے یہ فرمان مل سکتا نہیں۔
بیوقوف حمید قریشی سہارنپوری کے

اب کون حسن و عشق کے نغمے سنائے گا
اب کون رزم و بزم کے منظر دکھائے گا
کاغذ پہ تو نے پرکھا ہے حسن و شباب کو
قرطاس پر الٹا دیا لاکر شہاب کو
چیرے گا کون آج سے الفاظ کا جگر
کس ہاتھ میں بنے گا قلم آکے تیشہ

جوش ملیح آبادی

سیکڑا صفت (بارہویں کا سون)

فروری ۱۹۸۲ء کا ہمیشہ اردو دنیا کے لیے بڑا جاگہ ثابت ہوا۔ اس مہینہ میں ماہر اردو کے کئی ماہر ناز سہوت ہمیشہ کے لیے رخصت ہو گئے۔ ان میں سے جوش ملیح آبادی ایک ہیں جن کا ۲۲ فروری کو اسلام آباد (پاکستان) میں انتقال ہوا۔

جوش ملیح آبادی کا اصل نام شبیر حسین خاں تھا۔ ۱۸۹۳ء میں پیدا ہوئے۔ نپچن سے ہی آپ کو فطری طور سے شعور و شاعری سے دل چسپی تھی۔ ابتدا میں عسکری لکھنؤ سے اصلاح لی۔ پہلا مجموعہ کلام ”کلام روح ادب“ ۱۹۲۲ء میں شائع ہوا۔ وہ اپنی باغیہ شاعری کی وجہ سے مشہور تھے۔ اور شاعر انقلاب و شباب کہلائے۔ ان کی شاعری سے ترکیب آزادی کو بڑی تقویت ملی۔

حضرت جوش ملیح آبادی کی ابتدائی تعلیم سیتاپور میں ہوئی۔ علی گڑھ اور آگرہ میں بھی آپ نے تعلیم حاصل کی۔ دہلی میں ایک ادبی رسالہ کے ایڈیٹر بھی رہے۔ ادبی خدمات کے اعتراف میں جوش ملیح آبادی کی طرف سے پدم بھوشن کے اعزاز سے نوازا گیا۔ آپ کو... ہندوستان کے پہلے وزیر اعظم آنجناب جواہر لال نہرو کی دوستی پر ناز تھا۔ ان کے بار بار منع کرنے کے باوجود ۱۹۵۶ء میں جوش ملیح آبادی پاکستان منتقل ہو گئے۔ آپ دنیا کے پہلے اردو شاعر ہیں جن کی آمد پر پاکستان میں ان کے خلاف نمائش ہوئی۔ ۱۹۵۲ء میں آپ نے ”آبِ ہستی“ یا ”دول کی بارات“ لکھی جس پر حکومت وقت نے پابندی عاید کر دی۔ جوش ملیح آبادی ایک سچے وطن پرست تھے۔ انھوں نے نظم کی صنف کو آفاق گیر بنا دیا۔

میں اہم رول ادا کیا وہ الفاظ کے جادوگر تھے ان کی روانیت میں فلسفہ اور اقدار کی گہرائی موجود ہے۔ جوش ملیح آبادی کی سنی معصومیت، سادگی اور سہولت تھا۔ عملی اعتبار سے وہ انکسار تو واضح اور رخصت و پیشانی کا پیکر تھے۔ مذہب کا معاملہ بڑا عجیب ہے جو اپنے آپ کو تشکیک پسند کہتے تھے۔ لیکن وہ اپنی روح کی گہرائیوں میں سخت روحانیت پسند اور عرفان دوست واقع ہوئے تھے۔ خدا کے تعلق سے ان کا خیال تھا لامیسر نزدیک وہ جو

حسین مجتہد جسے قدرت نے اپنے ہاتھوں سے تراشا ہو۔ رفعت کو دیکھ کر افروز بھی متاثر ہوئے بغیر نہ سما۔ اس کے دل میں ارمانوں کا طوفان اٹھ آیا۔ اور ایک نظر دیکھ کر سرد آہ لی۔ اور خاموش ہو گیا۔ اس بے لوث انسانی ہمدردی کے جذبہ کو دیکھ کر افروز کے والدین نے بخوشی اس رشتہ کو طے کر دیا اور دونوں کو ایک ہی لڑی میں پرورش کے لیے راضی ہو گئے اب تو افروز اور رفعت بہت خوش نش نظر آ رہے تھے۔ اس کے بعد تمام لوگوں نے کھر کی راہ لی۔

افروز دل ہی دل میں سوچ رہا تھا کہ واقعی لہو کا ملن بھی کیسی عجیب بات ہے جو دولت کے لشکر کو اتار کر انسانیت کو عملی جامہ پہناتا ہے۔ افروز کا ارمان آج پورا ہو چکا تھا۔ وہ دین صحت مند اور تومند ہو کر پھر سے نئی زندگی کی ڈک پر سفر کر رہا تھا۔ شاید اسی وقت کو سامنے رکھتے ہوئے بشر بد نے کہا تھا

اجالے اپنی یادوں کے ہمارے ساتھ رہنے دو
نہ جانے زندگی کی کس گلی میں شام ہو جائے

☆ = ☆ = ☆

محمد سعید انجم
(بی۔ ایس۔ سی سال اول)

مناجات

تو روتے ہوؤں کو ہنسا دے الہی
کراماتِ الفت دکھا دے الہی
یہ انسان کو انسان بنا دے الہی
ہذیب جنوں سے چھڑا دے الہی
خوشی کے بھلے دن دکھا دے الہی
بڑی صحبتوں سے بچا دے الہی

ہر اک اجڑی بستی بسا دے الہی
دلوں سے عداوت مٹا دے الہی
رہے آدمی آدمیت کے اندر
کھلیں پھول دنیا میں امن اماں کے
غریبوں کی دشواریاں کر کے آسان
سدا نیک لوگوں کی صحبت عطا کر

شب و روز انجم کی یہ التجا ہے
اسے نیک انسان بنا دے الہی

☆ = ☆ = ☆

مجھ سے زیادہ عقل و فہم کی صلاحیت رکھتے ہیں۔ اسلام نے مساوات کا درس دیا ہے
 اگر وہ غریب ہے تو اس کا کیا قصور ہے۔ اور سچ کچھ کے جھگڑے انسان کی کم عقلی کا نتیجہ
 ہے۔ انسان میں اگر عقل و فہم کی صحیح صلاحیت ہو تو بڑی آسانی سے دنیاوی معاملات
 پابہ تکمیل تک پہنچ جاتے ہیں کسی کے گزرے ہوئے کل اور آج میں فرق محسوس کرنا کہا
 کی فاشمندی ہے۔ یہ تمام باتیں سن کر وہ ایک زمانے اور صاف انکار کر دیا۔

افروز باہر درستیوں سے بٹے گیا تھا۔ تھوڑی دیر بعد گھر میں فون کی گھنٹی بجی۔
 وحید صاحب نے فون اٹھایا اور ایک دم خاموش ہو گئے۔ اپنی بیوی کے دریافت کرنے پر کہا
 کہ افروز کو راستہ میں کسی نے اسکو ٹرسے لکر دیدی۔ اور وہ اس وقت دو خانہ میں ہے
 یہ المتاک اور دل دلا دینے والی خبر سن کر نازبہ اور ماں باپ روتے ہوئے دو خانہ پہنچے۔

وحید صاحب نے ڈاکٹر سے کہا "میسرے کو بچالو۔ ڈاکٹر نے کہا "کھیر ایٹے مت اس
 وقت صرف خون کی سخت ضرورت ہے۔ بلڈ بنک میں خون ختم ہو چکا ہے۔ اور خون "سی"
 گروپ کا درکار ہے۔ یہ ستنے ہی تینوں سبھی خون دینے کو تیار ہو گئے۔ لیکن کسی کا بھی خون
 سی گروپ کا نہ تھا۔ اس کے بعد تمام دوستوں کو بلوا کر ٹیسٹ کروایا گیا۔ لیکن بے سود۔

اب وہ سخت حیران و پریشان تھے کہ اب کیا کریں۔ اتنے میں رفعت جو نازبہ کی سہیلی اور
 پڑوسن تھی آکر ڈاکٹر سے رجوع ہوئی اور کچھ لگی ڈاکٹر صاحبہ جہا تاقی فرما کر میرے
 خون کا ٹیسٹ لیجئے۔ اتفاق سے رفعت کا خون "سی" گروپ کا نکلا۔ جو افروز کے لیے
 حیات نوز کا باعث بنا۔ افروز کو خون چڑھایا گیا۔ ابھی تک تو ہوش میں نہیں آیا تھا۔ افروز
 کے ماں باپ نے رفعت کا شکریہ ادا کیا۔ رفعت نے جواب میں کہا کہ یہ تو میرا فرض تھا
 اگر ہو سکتا تو بالکل مجھے معاف کر دیتا۔ ایک غریب لڑکی کا خون آپ کے نور نظر کے جسم
 میں شامل ہو گیا۔ انہوں نے کہا بیٹی! تم انسانیت کی بہترین مثال ہو۔ رفعت نے کہا۔
 "جو سب کا یکساں ہوتا ہے اس کا ذات پات، امید غریب سے کوئی تعلق نہیں۔ جلتی
 ہوئی شمع کی نور ہر پر دانہ رقص کرتا ہے لیکن بجھے ہوئے دیے کا طواف کرنا ہی پرستش کا
 بہترین اور حسین انداز ہے۔ زندگی تو فری ہے جو دوسروں کے کام آئے۔"

انھیں باتوں کے دوران افروز کی آنکھ کھل گئی اور اس نے فوراً اپنے والدین کو
 پہچان لیا۔ اور کہنے لگا "آپ نے مجھے بچا لیا۔ ورنہ میں... .. ماں نے کہا نہیں بیٹا!
 تجھے موت سے بچانے والے ہم نہیں بلکہ خدا کے بعد یہ حسین فرشتہ نما لڑکی رفعت ہے جو تجھیں
 حیات نو دینے میں ممد و معاون ثابت ہوئی۔ رفعت خاموش رہتی بنی کھڑی تھی۔ ایک

سات سال کے بعد امریکہ سے واپس آ رہا تھا۔ اس کے علاوہ ان کی دختر نازیہ کی
 کی تقریب بھی تھی۔ اس تقریب میں کالج کی تمام لڑکیاں بھی شریک تھیں۔ رات
 آٹھ بجے افروز کھڑے بیٹھا ہے۔ تمام گھر والوں کی خوشیوں کا چھکانہ نہ رہا۔ تمام
 لوگوں نے اس کی کلیوشی کی۔ اور اس کے بعد سا لگڑہ کی تقریب بھی ہوئی۔
 نازیہ نے عقیقہ اتنی بوجڑ سے میں ملہوس تھی۔ افروز اپنی چھوٹی بہن کو بھی بوجڑ
 دیکھ کر بہت خوش ہوتا ہے کئی نقف ویرلی گئیں جس میں نازیہ نے اپنی ایک
 عزیز سنہیلی رفعت کے ساتھ دلکش فوٹو کھنچوائی۔ رفعت غریب پڑوسن ہونے
 کے علاوہ بلانی خوبصورت تھی دوستی کے لیے امید و غریب کا کوئی امتیاز
 نہیں ہے۔

چند یوم گزرنے کے بعد افروز کے والدین نے کہا کہ بیٹا کیا تم اپنی شادی
 کر نیکا ارادہ کر چکے ہو۔ افروز نے سن کر خاموش ہو گیا۔ خوشی و غمی کے آثار اس
 کے چہرہ سے نمودار ہونے لگے۔ دوسرے دن اس کی ماں نے کئی نقف ویرلی لکھیں اور
 اور کہا کہ بیٹا اچھے کون سی لڑکی پسند ہے۔ افروز نے تمام نقف ویرلی دیکھ کر
 کہا کہ امی جان آپ نے کیسی لڑکیوں کی نقف ویرلی لکھے ہیں۔ یہ جلد سن کر ماں آگ
 بگولہ ہو گئی اور پوچھا کہ کالج کی تمام لڑکیوں میں سے ایک بھی پسند نہ آئی۔ اسی وقت
 افروز پھر تھی سے اٹھ کر اپنے الیم میں سے ایک تصدیق لکھتا ہے جو نازیہ کی سالگرہ
 پر لکھی تھی جس میں نازیہ اور رفعت دونوں ہاتھوں میں ہاتھ ملائے بڑے بڑے وقار انداز
 میں تھے۔ ماں نے اس فوٹو کو جیسے ہی دیکھا اور اس کا چہرہ سدرخ ہو گیا اور کہنے لگی
 کہ بدتمیز کیا ہم نے اس لیے تمہیں امیکہ بھیج کر پڑھا تھا کہ تم ایک غریب لڑکی کو اپنی
 شریک جیات بنا کر اپنے نشاندار مستقبل کو خراب کر لو گے؟ یہ سنتے ہی فوراً افروز نے
 کہا امی اس میں کون سی حسد رانی ہے، ایسی تین خوبصورت ہے۔ ماں سوا سوا
 دولت کے، نازیہ جو بیٹی افسردہ اور بھنی بھنی سی تھی کہا کہ تمہی واقعی خوبصورت ہے۔ یہ
 الفاظ نے ساختہ ان کی زبان سے نکلی گئے۔

اسی اثناء میں افروز کے والد بھی باہر سے آئے۔ اور ماں نے ساری داستان
 اچھین سنا ڈالی۔ والد نے عفت میں کہا۔ تم میرے جیتے جی اپنے خاندان کی عزت پر دھبہ
 لگانا چاہتے ہو۔ یہ ہرگز نہیں ہو سکتا۔ شادی ہوگی تو صرف ہماری مرضی سے
 ہوگی۔ اور دولت ہند گھر آنے کی لڑکی سے ہوگی۔ افروز نے مسکرا کر کہا۔ ڈیڈی! آپ

لہو کا بلن

سیکڑ تو صیفے (بارہویں برس)

حسب معمول افروز اپنے خانگی کاروبار سے فراغت پا کر اسکول چانا ہے تو کیا دیکھتا ہے کہ ہر جماعت میں دھوم مچی ہوئی اور تمام طلبہ صفائی میں مصروف ہیں۔ تحقیق کرنے پر اس کو معلوم ہوتا ہے کہ آج اسکول کے معائنہ کے لیے ۵.۵.۵۰ ڈیڑھی ایجوکیشنل آفیسر تشریف لارہے ہیں۔ افروز بھی اپنے ساتھیوں کے ساتھ صفائی میں مصروف ہو جاتا ہے۔ افروز کی تعلیمی حالت دیکر طلبہ سے کافی اچھی تھی۔ وہ اسکول کا ہونہار طالب علم شمار کیا جاتا تھا۔ ہر امتحان میں وہ درجہ اول سے کاہتا ہوتا تھا۔ اس لیے تمام مدرسین و مدد مدرس اس سے بہت خوش تھے۔ اور ہر طرح سے اس کی ہمت افزائی بھی کرتے تھے۔ افروز کی جماعت ایسی سچی تھی کہ ہر دیکھنے والا اس کی تعریف کر رہا تھا۔ ڈی۔ ای۔ اے نے سوں ہی اسکول کی چار دیواری میں قدم رکھا تو ہر طرف خاموشی کا سناٹا چھا گیا ہر ایک کو یہ فکر تھی کہ اب ہمارا کیا ہوگا۔ تمام جماعتوں کا معائنہ کرنے کے بعد ڈی۔ ای۔ اے افروز کی کلاس میں اس وقت داخل ہوئے ہیں جب کہ انگریزی کا کھنڈہ جاری تھا۔ جہاں جی ڈی ای اے نے امتحان لےنا شروع کیا۔ ساری جماعت میں افروز ہی ایک ایسا لڑکا تھا جو سوالات کے صحیح جوابات دے رہا تھا۔ افروز کی حاضر جوابی اور اس کی ذہانت پر ڈی۔ ای۔ اے اور کو بھی متعجب ہوا۔ اور اس نے اس کی تعریف کی۔ ہر سال کی طرح امسال بھی افروز درجہ اول میں انظر سکندرا میں پاس ہو گیا۔ اس کے والد وحید صاحب نے اعلیٰ تعلیم کے لیے اس کو امریکہ بھیج دیا اور افروز بذریعہ طیارہ امریکہ روانہ ہو گیا جہاں پر وہ تعلیم پاتا رہا۔

دو دھیا چاندنی میں آسمان تاروں کی وجہ سے جگمگا رہا تھا۔ وحید منزل مقصود سے جگمگا رہی تھی۔ وحید صاحب جہانوں کے استقبال کے لیے دروازہ پر کھڑے تھے اور گھر کے تمام افساد و خوش و خرم تھے کہوں کہ آج ان کا ہونہار فرزند و افروز ہے۔

حیات اللہ اشکاری کا "لہو کا پھول" ہے
جو تقریباً 2600 صفحات پر مشتمل ہے۔
فصل علی فضل کا ذکر بل کتھا ہے۔

۱۹۔ اردو کا سب سے طویل ناول

۲۰۔ اردو کا پہلا شہادت نامہ

سیدی افتخار احمد
(بارہویں کامرس)

غزل

میسے لہو سے کل بھی تھا حسن و رخ بہا سب
میسے قدم کی چاپ سے گونج رہی ہے آج بھی
آج مرہین ہجر نے اوڑھ لی جاوے سفید
و سنغین مرے عشق کی تیری نظریں میں آکر
تنگ لنگا کور میں غیر کمرہم کہیں تو کیوں
اپنی نظر میں خود کہاں اپنا ہی حال آ رہا سب

سیدی خوش بیاباں مقرر کوئی نہیں ہے ہم زباں
شعر و سخن کی بزم میں بات کریں ہزار سب

عبد الوحید
(بارہویں کامرس)

غزل

کھری بہت ہے کھئی ہو اتیز تیز ہے
دل کی کھائی کون لٹا ہے اس طرح
چہرے لہوں میں ڈوب کے اچھے دہواں ہو
چلنے لگی ہیں وصل و جدائی کی آندھیاں
بکھرے ہوئے وجود کو بس جوڑنے کی دھن
میں بھی کیا سمائی، ہو اتیز تیز ہے
اپنوں میں ہے لڑائی ہو اتیز تیز ہے
غم بن گئے وہائی ہو اتیز تیز ہے
کیا قید کیا رہائی، ہو اتیز تیز ہے
ہے آنکھوں دہائی، ہو اتیز تیز ہے
میں بھی کیا سمائی، ہو اتیز تیز ہے
منظر تمام کھڑے سے کیسے لکھوں و حید
پھینکی ہے روشنائی، ہو اتیز تیز ہے

اردو ادب کی اولین کتابیں

- سید خواجہ متعلم بنی۔ اسے سال ستوم
- ۱۔ اردو کی سب سے پہلی نشری کتاب
  - ۲۔ اردو کی سب سے پہلی مشینی کتاب
  - ۳۔ اردو کی سب سے پہلی داستانی کتاب
  - ۴۔ اردو کی سب سے پہلی تذکرہ کی کتاب
  - ۵۔ اردو کی سب سے پہلی تنقیدی کتاب
  - ۶۔ اردو کی سب سے پہلی تحقیقی کتاب
  - ۷۔ اردو کی سب سے پہلی سوانح کی کتاب
  - ۸۔ اردو کی سب سے پہلی تقابلی تنقیدی کتاب
  - ۹۔ اردو کی سب سے پہلی رزمی شاعری کی کتاب
  - ۱۰۔ اردو کا سب سے پہلا ناول
  - ۱۱۔ اردو کا سب سے پہلا خطوط کا مجموعہ
  - ۱۲۔ اردو کا سب سے پہلا ڈرامہ
  - ۱۳۔ اردو کی سب سے پہلی خودنوشت سوانح عمری
  - ۱۴۔ اردو کی سب سے زیادہ اشٹ کتاب
  - ۱۵۔ اردو کی سب سے پہلی قواعد کی کتاب
  - ۱۶۔ اردو کی سب سے زیادہ اعراض سے بھرپور کتاب
  - ۱۷۔ اردو کی سب سے پہلی آپ بیتی کی کتاب
  - ۱۸۔ اردو کی سب سے پہلی طوائف کی زندگی پر لکھی جانے والی کتاب
- خواجہ ہندہ نواز گیسو دراز کی "معراج العاقین" ہے
 عاق و حقی کی دو سب رس ہے
 میر امن کی "باغ و بہار" ہے
 میر تقی میر کی "نکات الشعراء" ہے۔
 خواجہ الطاف حسین حالی کی "مقدمہ شعرو
 شاعری" ہے۔
 عبد الرحمن بجنوری کی "وہ حسن غالب" ہے۔
 حالی کی "یادگار غالب" ہے۔
 شبلی کی "موازنہ انیس و دہدہ" ہے۔
 محمد رفعت نعتی کی "علی نامہ" ہے۔
 ڈی پی ندیر احمد کی کتاب "مرآة العروس" ہے
 غالب کا "اردو سے معنی" ہے۔
 امانت لکھنوی کا "اندر سبھا" ہے۔
 ظہیر دہلوی کی "داستان عذر" ہے۔
 رشید احمد صدیقی کی "آشفقتہ بیانی میری" ہے۔
 الشام اشرف خاں کی "رات کی کیمٹی اور اودے
 بھمان" ہے۔
 یاس بیکانہ چٹگری کی "غالب شکن" ہے۔
 محمد جعفر خاں پٹری کی "کالایانہ" ہے۔
 محمد ہادی رسوا کی "امرا و حجان ادا" ہے۔

اندیشہ غلط ہے۔
لیکن اقبال نے ہم کو ایسا کرنے کی ہرگز اجازت نہیں دی۔ اقبال ان میں سے
تہیں جو صرف سوچ سوچ کر رہ جاتے ہیں اور نہ اقبال ان میں سے ہیں جو زندگی کے غم
اور مصیبتوں سے بچنے کے لیے کوئی نئے قسم کا نسخہ ڈھونڈ لیتے ہیں بلکہ وہ خود اس
کی تشریح اس طرح کرتے ہیں۔

اپنی دنیا آپ پیدا کرنا کہ زندگیوں میں سے
سزا آدم ہے فقیر سخن و کمال سے زندگی
اقبال کی نگاہیں زندگی پر کھری ہیں وہ نہایت واضح اور حقیقی نکتے پر پہنچے ہیں
جن کو انھوں نے باقاعدہ مرتب کر کے ایک مستقل پیغام کی صورت میں ہمیں دیا۔ اقبال
ایک حکیمانہ نگاہ لے کر پیدا ہوئے اور ان کو یہ سمجھنے میں وقت نہیں پیش آیا کہ
زندگی متحرک اور ترقی پذیر ہے۔ اقبال نے اپنے کلام کے ذریعہ ہمیں متحرک کیا اور ہم میں
خود داری کا جذبہ پیدا کرنے کی کوشش کی۔

اقبال آپ ہم میں نہیں رہے لیکن ان کی آواز و فضاؤں میں ہمیشہ کو سنتی
رہے گی۔ ساز و خاموش ہو گیا مگر نئے زندہ ہیں۔ اس نے ہمارے دلوں کو یقین عمل
اور تنظیم کے جس نوز سے جگایا تھا۔ اس کی روشنی شکر اور مایوسی کی تاریکی میں ہمیں
مراط متیقم دکھلاتی رہے گی۔ ہمیں چاہیے کہ علامہ اقبال کے کلام کو ہر روز پڑھیں۔
سمجھیں اور انوکھی کے ساتھ مستقل طور پر عمل پیچھا ہوں۔

سنا رہا ہوں جو قصہ میں اک زمانہ کو
چکر کے خون سے لکھا ہے اس فنڈے کو
نہیں ہے بیسہ لہین سے جلیوں کو مسگر
یہ اہستہ ہے فقط میرے آزمانے کو
خودی کی موت سے تنکوں پر اکتفا ہے حیات
خدا کرے کہ لکے لکے آگ اشیا سے کو

وہ اہل دل میں کہ ہم ابھرتے ہیں رحیم
تلا ہوا ہے زمانہ جھیں ملے سے سحر

اقبال بحیثیت شاعر

شیخ زبیب احمد (گیٹار ہویں صاحب شمس)

وٹھانے بعض وقت ایسی ہستیوں کو جسم دیا۔ جو نہ صرف اپنے زمانہ کے میلانات کے تابع ہوتی ہیں بلکہ ان پر قادر بھی ہوتی ہیں اور ان کا رخ ہی ہستیوں میں موڑا بھی سکتی ہیں۔ اقبال کا شمار ایسی ہی ہستیوں کیا جاتا ہے۔ وہ ایک ایسے شاعر تھے جن کی جگہ آج تک خالی ہے۔

سچ تو یہ ہے کہ اقبال نے حالی کی چھوڑی ہوئی جگہ کی تکمیل کی۔ حالی کے بعد جو خلاء پیدا ہو گئی تھی وہ ہم کو ضرور افسردہ کرتی۔ لیکن جب اقبال کی چونکا دینے والی آواز ہمارے کانوں میں آتی ہے تو نئی امتیاز بندھ جاتی ہیں۔

اردو شاعری میں افاذیت، ترغیب عمل، اور ترقی پسندی کی تحریک سرسید کے زیر اثر حالی سے شروع ہوتی ہے۔ لیکن حالی کو ہی مفکر نہیں تھے اور مستقبل کے بارے میں وہ کوئی پروگرام نہیں رکھتے تھے۔ حالی نے صرف ہمیں مسترد ہی ہے جس نے ہمارے آباء و اجداد کی شوکت کی یاد دلا کر ہمارے اندر حرکت و بیداری کی لہر دوڑا دی۔ لیکن مستقبل اور انقلاب کے بارے میں کوئی واضح ضوابط نہیں دیئے۔

اقبال اردو کے پہلے شاعر ہیں جو مفکر بھی ہیں۔ اور صاحب پیغام بھی۔ ان کی شاعری کی بنیاد ایک خاص نظام فکر پر استوار ہے۔ ویسے تو دنیا میں ہمیں بہت سے شاعر ملیں گے جنہوں نے انسانی اور اس کے مقدر پر گہری نظریں ڈالی ہوں اور ان شاعر اس پیچھے پہنچیں ہوں کہ انسان کی مجبوریوں اور نا کامیوں اس کو ایک اٹل اور ناقابل شکست تقدیر کا احساس دلاتی رہتی ہیں۔ عمر خیرام میں اس خیال کو سامنے رکھتے ہوئے

شاعری کی ہے۔ اس نے انسان کی تقدیر کو ایک اندھی اور شدید قوت سے تعبیر کیا اور اسی وجہ سے اس کا لہجہ بھی باغیانہ ہو گیا لیکن اس کے ساتھ ہی ساتھ عمر خیرام نے ہمیں کچھ کرنے کی بھی نصیحت کی ہے وہ کہتا ہے کہ کل مرنا قطعی اور یقینی ہے تو پھر آج ہم جس قدر لذتیں حاصل کر سکتے ہیں کیوں نہ حاصل کر لیں۔ ماضی کا غم اور مستقبل کا

امسال کے بین الریاستی مشاعرہ و مجلس مذاکرہ کی کامیابی کا سہرا اردو دوست
 طبیعتی کلکتہ جناب ایس۔ بی۔ بورد سے صاحب، چیتا افسر سنی حمایت حسین اور حضرت
 قاضی صاحب تنویر کے علاوہ ہماری مجلس قابلہ اسے۔ وی۔ ایجوکیشن سوسائٹی دیکھو گے
 ہر دو نعتیں پر نسیب آر۔ کے۔ شیخ صاحب و شیخ محمد صاحب افسر سپر تلمذات صدمہ شاعر
 اردو و ہندو گارڈ و فیسر صاحبین کے سر سے ان ہی لوگوں کی مساعی جمیلہ کی وجہ سے مشاعرہ
 بہت کامیاب رہا۔ میں یزیم کی طرف سے مدد کی حیثیت سے ان تمام کا تہ دل سے شکر گزار
 ہوں کہ ان حضرات کی رہنمائی تعاون اردو دوستی و اردو نوازی کی وجہ سے ہم اپنے
 کاموں کو بہ حسن و خوبی انجام دے سکے۔

میں تمام اردو طلبہ کی جانب سے اردو اکیڈمی جہاں شٹرا و بلدیہ دیکھو گے کا بے حد
 ممنون و مشکور ہوں کہ انہوں نے رقیعی اعانت فرما کر اردو زبان و ادب کی سربلستی
 فرمائی۔ امید کرتا ہوں کہ آئندہ بھی شعبہ اردو کے لائبریری کے لیے ۵۰۰ روپیہ کا
 بچہ منظور کر کے اردو کے نفع آئی کتب کے علاوہ تصنیف قسم کے ادبی کتابوں میں۔
 افسانہ فرمایا۔ اس کا میں بے حد شکر گزار ہوں۔

مجھے قومی امید ہے کہ آئندہ بھی یہ حضرات اپنے قدیم و دیرینہ روایتوں کو
 برقرار رکھتے ہوئے شعبہ اردو کے اہتمام اور اس کی بقا کے لیے تعاون کریں گے۔

مدیر

محمد سعید

(بی۔ ایس۔ سی۔ سال اول)

مگر رکی آواز میں سنائی دے رہی تھیں۔
 پاکل عادل آبادی نے بھی اپنی مزاحمتہ نظریں پیش کر کے کافی داد حاصل کی پھر
 پھر مہ نور النساء تسکین آجید آبادی کے نام کا اعلان ہوا۔ انھوں نے اس شعر
 دامن زبیرت کتنا خالی ہے
 کیوں نہ ہونگی گول کی پامالی
 سامعین کافی مخلوط رہے۔
 آج ہر شخص ایک سوالی ہے
 بے خبر خود چین کا مسالی ہے

عروس السیلا دجید آبادی کے کثیر الاشاعت روز نامہ "رہنمائے دکن" حضرت
 صفی اورنگ آبادی مرحوم کے جہاں نشین حضرت خواجہ شوق صاحب کاتالیوں کی گونج سے
 سامعین کرام سے استقبالی کیا جناب موصوف نے اپنی غزل پیش کی۔ شعر

اپنی کرتا ہی قامت کو بندھی دینے
 لوگ مردوں کے بھی کندھوں پہ کھڑے ہوتے ہیں
 شوق نے کافی داد حاصل کی مہوٹاڑہ مگر تانک اور جید آباد کے ممتاز شعراء کے بعد
 ملک الشعراء حضرت اوج یعقوبی (صدر جلسہ) کے نام کا بول ہی اعلان ہوا سامعین نے
 صدائے آفریں کی موصوف نے حالیہ حالات پر جو نقشہ کھینچا سامعین نے وہ منقسم سنانے
 کی خواہش کی۔ یہ دو شعر تیبہ کا پیش ہیں۔

شعر احساس کی تشکیل ہوا کرتے ہیں
 جب زباں کھلتی ہے خود زخم کھلا کرتے ہیں
 خود گیا وقت سمجھ لیتی ہے دنیا ان کو ...
 جو گئے وقت کو آواز دیا کرتے ہیں

غبارِ دل پر پڑے ہوئے ہیں تمہارے وہ دہیزیر دے
 خلوص یا مال کے سلسلے میں تمہاری چبھتی ہے لہو چپ ہے
 بہت تو ہمارے سن رہے تھے لہو پکارے گا آستیں کسا
 مگر عجیب دور ہے ہمارا لہو بھری آستیں بھی چپ ہے

آپ کو سامعین نے کافی داد دی۔

آخرد میں صدر شعبہ اردو نے شعر اے کرام، تمام اطمینان و عہد بردار ان دیکھو
 کا شکریہ ادا کیا۔ اور مشاعرہ کے اختتام کا اعلان کیا یہ مشاعرہ مات کے تین بجے تک
 چلتا رہا۔

و غزل سے سامعین کو کافی محظوظ کیا۔ جب کہ گوتم سرور حیدر آبادی نے اپنا کلام پیش کیا۔ سامعین جھوم اٹھے۔ اہ ... واہ ... مکرر ... مکرر سے پورا میدان گونج رہا تھا۔ جس کا شعر

دوش سحر پر تیر ہی رسوا نکال نہ ہوں
ایسے گتہ رات کی جھولی میں ڈال دے
بوسے برقیض وقت فلک بوس ہو گئے
جا علم و فن کو چوم کے دریا میں ڈال دے
رات عابدی نے بھی اپنا کلام سنایا اور داد چاہی۔

کسی بھی غم سے پتہ میرا پوچھ لیتا تھا
سناسے کوئی ستم کر میری تلاش میں ہے
بگڑا بگڑا بگڑی (کرناٹک) کا نام جیسے ہی نکران جلسہ نے اناؤنس کیا۔ تمام سامعین میں
کی لہر دوڑ گئی۔

پچھلے کپڑوں کو اپنے سنی لیتوں
روکھی سوکھی بھی کھا کر جی لیتوں
بڑا شاعر بتوں کا تو پیوں کا شراب
چھوٹا شاعر ہوں سینہ ہی لیتوں ...
اس کے بعد تذیر نیر حیدر آبادی نے بھی اپنی غزل پیش کی۔

تذیر
یہ گلستاں یہ گل تر نہیں دیکھے جاتے
تم نہیں ہو تو یہ منظر نہیں دیکھے جاتے
سنا کر داد چاہی کی۔ تذیر نیر کے ساتھ ہی سامعین نے نکران جلسہ میں ہواڑہ کے مشہور
شاعر قاضی حامد تنویر کو اپنا کلام سناتے پر مجبور کیا جب کہ ملک الشعراء اور شعراء
کرام بھی اس کے حامی دکھائی دیے جیسے ہی اپنی غزل کا شعر پڑھا
آجہ مظلوم کی قریا درسی کیسی ہے
چشم قلم میں نہانت کی کیسی ہے
محلہ وار حد موت سے لگتا رہا
سخت جاتی میری اللہ غنی کیسی ہے
جیسے ہی غزل ختم ہوئی۔ مشاعرہ اپنے عروج پر پہنچ گیا تھا۔ واہ ... واہ ... مکرر ...

حضرت اختر الزماں نامہ (اورنگ آباد) اور مقتدر نجم، بگڑہ راجپوری، پاکگل عادل
 آبادی، عبد الرشید منصف (پورہن)، عمر اکرام (اودھگیری)، فہیم احمد یونس فہمی
 فہیم الدین، کمرن کمار، مرزا اٹکلی (ٹانڈیٹ)، و مقامی شعراء میں قاضی حامد تنویر
 جوش محمد آبادی، پرو فیسر مری کشتن راجپور، متقی الدین پرواز، بشیر الدین رشکین،
 ظہیر الدین امصاری، شفیق احمد، جاوید صدیقی، خواجہ قریشی نے اپنا کلام سنایا۔
 مشاعرہ کا آغاز نگران جلسہ جناب قاضی حامد تنویر کی عنایت سے ہوا۔
 جس کو جاوید صدیقی نے ترنم سے پڑھا۔ سامعین نے اس شعر پر دل کھول کر داد دی
 عہد حاضر کے میجا بھی میں کتنے ماہر
 ہے مرض ایک تو ایک دوا دیتے ہیں۔

اس عنایت کو سامعین نے بے حد سراہا۔ مقامی شعراء شفیق الدین، بشیر الدین رشکین
 ظہیر الدین اور پرو فیسر متقی الدین پرواز، پرو فیسر مری کشتن راجپور، جوش محمد آبادی خواجہ
 قریشی نے بھی اپنا کلام سنایا اور داد حاصل کی۔ جہاں شعراء میں جناب عمر اکرام (اودھگیری)
 کے علاوہ محترمہ نور النساء تسکین (حیدر آبادی) کی عنایت۔

مگر دین کراٹے تو کیا حاصل

یہ بلندی بھی ایک بستی ہے

اس شعر پر مکرر ... مکرر کی آواز کو سنا کر تسکین نے کافی داد حاصل کی۔
 ان کے بعد احمد میکیش (مدیر ایسٹن ہفت وار حیدر آبادی) نے اپنا کلام پیش کیا
 جس میں شعر

جیسی گذری گذار دیتے ہیں

ہم غریبوں کی زندگی کیاتے

سامعین نے اور شعراء نے کافی داد دی اور شاعر موصوف نے اس شعر
 کو انتہائی پُر اثر ترنم میں پیش کیا۔

اس کے بعد دکن کے باخصوص مرہٹوارہ کے ممتاز شاعر حضرت اختر الزماں نامہ
 صاحب، مقتدر نجم کے علاوہ حافظ منصف شکر نگر، یونس فہمی، فہیم احمد صدیقی
 خواجہ فہیم الدین (ٹانڈیٹ) اور مرزا اٹکلی، پاکگل عادل آبادی نے بھی اپنی عنایتیں سنکر
 کافی داد حاصل کیں۔

ساحر حیدر آبادی نے اپنا کلام پیش کیا اور علامہ زاہد رھوی نے بھی اپنی نظم

ہری کشن پراٹھوٹ صاحب و بیت بازی کے لیے شعبہ اردو کے پروفیسر محمد تقی الدین صاحب نے فراموشی انجام دیے۔

بزم کی جانب سے مورخہ ۵ / فروری ۱۹۸۳ء کو کالج ہال میں مجلس مذاکرہ عمل میں آیا۔ جس کی صدارت اورنگ آباد کے مشہور شاعر و ادیب حضرت اختر الزماں تاجر صاحب نے کی۔ ان ہی کے دست مبارک سے مذکورہ بالا مقالوں میں خصوصیت رکھنے والے طلبہ کو انعامات و اسنادات تقسیم کیے گئے۔ جلسہ کی کارروائی صدر شعبہ اردو نے چلائی۔ جناب پرنسپل صاحب نے مہمانوں کی گلپوشی کی۔ اور استقبالیہ تقریر کی۔

”نئی منزل“ کے عنوان پر مہمان خصوصی پروفیسر خلیل احمد صاحب (مید) پروفیسر سجاد احمد خاں صاحب (نائدیٹ) نے مباحث میں حصہ لیا۔ اس مذاکرہ میں طلبہ کے علاوہ اساتذہ کرام نے اس عنوان کے تحت سوالات کئے جن کے تشفی بخش جوابات صدر مذاکرہ نے دیے۔ بزم کے معتمد محمد سعید نے اردو کی سالانہ کارکردگی کی رپورٹ پیش کی۔ جلسہ کا اختتام پروفیسر محمد تقی الدین صاحب کے شکریہ پر ہوا۔

شب میں ساڑھے نو بجے میونسپلٹی گراؤنڈ پر چھٹا مین الیاسی مشاعرہ عمل میں آیا۔ آندھرا پردیش کے ملک الشعراء حضرت اوج یعقوبی صاحب نے مشاعرہ کی صدارت کی۔ اور مشاعرہ کی نگرانی دیکھور کے مشہور و معروف شاعر حضرت قاضی حامد تنویر صاحب نے فرمائی۔ ہمارے ہر دل عزیز و اردو متواضعتم پرنسپل آر۔ کے شینے صاحب نے مہمان شعراء کی گلپوشی و استقبالیہ تقریر کی۔ طیبی کلکتہ دیکھور سٹی ایس۔ بی۔ پورٹس صاحب نے مشاعرہ کی شمع روشن کر کے افتتاحی رسم انجام دی اور کہا کہ اردو شعری میں شعلو شینم کی تاثیر ہے۔ اردو ایک زندہ و جاوید عوامی زبان ہے۔ اردو زبان کے مشاعروں میں ایک جان ہوتی ہے۔ میں اپنے آپ کو خوش نصیب سمجھتا ہوں کہ آج کی محفل میں اردو کے ممتاز مہمان شعراء کے کلام سننے پر مدعو کیا گیا۔

(استقبالیہ تقریر کے ساتھ ہی مشاعرہ کا آغاز ہوا جس میں سر ریاستی آندھرا پردیش، جہاں ایشور کرناٹک کے علاوہ مقامی شعراء نے بھی شرکت کی۔ مہمان شعراء میں ملک الشعراء اوج یعقوبی صاحب، خواجہ شوق، راز عابدی، میکیش لور النساء، ساجد، زاہد رهنوی، کوتم سردپ، تدرینیر (حکیم آبادی)

احوال واقعی

منظور ہے کہ اگر شش احوال واقعی
اپنا بیان کچھ حسن طبیعت نہیں سمجھے (غالب)

ہر سال کی طرح رسالہ "ایکٹی ویکٹی" اردو پیش کرنے کی سعادت حاصل کر رہا ہوں اور امید کرتا ہوں کہ قارئین کرام اسے شرف قبولیت بخشیں گے۔ ہمارے شعبہ اردو کی کارکردگی کا حقیقتاً طور پر جائزہ پیش کر رہا ہوں تاکہ قارئین اس سے واقف ہو سکیں۔ سال حال ہمارے کالج میں اردو طلبہ کی اچھی خاصی تعداد زیر تعلیم ہے جن میں سے اکثر طلبہ نے کالج کے مختلف پروگراموں میں حصہ لے کر انعامات و امتیازات حاصل کئے اور اس طرح اپنے شعبہ کے وقار کو برقرار رکھا۔

امسال ہر ماہوارہ یونیورسٹی کے دو شعبہ جات کی طرح شعبہ اردو کے B.O.S کے انتخابات عمل میں آئے۔ صدر شعبہ اردو پروفیسر خواجہ احمد الدین صاحب B.O.S کے مقابلے میں کامیابی حاصل کی۔ یہ ایک بہت ناز ہے۔ دوسرے حضرات جو B.O.S کے لیے منتخب ہوئے ان کی خدمت میں شعبہ اردو کی طرف سے پروفیسر محمد تقی الدین صاحب مبارکبادی کے خطوط بھیجے۔

ہر سال کی طرح امسال بھی "بزم اردو" دیکلور کالج دیکلور کے انتخابات عمل میں آئے جس کے صدر سید حسن (متعلم بی۔ اے سال دوم) سید توسیف تارقی صدر متعلم (پارہویں آرٹس) محترمہ سعیدہ متعلم (بی۔ ایس سی سال اول) و یحیثیت مہدی ان شیخ احمد امجد، نعیم الدین، شیخ احمد، سید رئیس الدین، شیخ یالو، عہدہ رفیق، سیدہ ہاجرہ کو منتخب ہوئے۔

بزم کی جانب سے شعبہ اردو کے طلبہ کے علمی و ادبی معیار کو بلند بنانے کے لیے مختلف نوع کے مقابلے رکھے گئے۔ جن میں عثمانی سرائی، مضمون نویسی، خوش خطی، بیت بازی و غیرہ شامل ہیں۔ ان مقابلوں کے لیے حضرت قاضی صاحبہ تھوڑے صاحب مضمون نویسی، جناب عہدہ اجیت، صاحب پیر و امیر، غزل سرائی کے لیے پروفیسر

فہرست

نمبر شمار	عنوانات	مضمون نگار	صفحہ نمبر
۱	اسوال و اوقی	محمد سعید	۲
۲	اقبال بحیثیت شاعر	شیخ زبیر احمد	۸
۳	اردو ادب کی اولین کتابیں	سید خواجہ قریشی	۱۰
۴	غزل	سیدی افتخار احمد	۱۱
۵	غزل	عقیدہ الوحید	۱۱
۶	لہو کا طین	سید نور عیسیٰ	۱۳
۷	جوش ملیح آبادی	سید اصف	۱۴
۸	غزل	شیخ عیسیٰ الرحیم	۹
۹	مناجات	محمد سعید	۱۵
۱۰	غزل	محمد نعیم الدین	۲۱
۱۱	درسم کہن بدل ڈالو (منظم)	شیخ احمد	۲۲
۱۲	فراق بجلی علی سے	شیخ امیوب	۱۸
۱۳	حیات دانش پر اک نظر	سید عمن	۲۰
۱۴	کیا آپ جانتے ہیں	سیدہ ماجدہ کوثر	۲۳
۱۵	پہلی بھریاں	طاہرہ بیگم	۲۳

اسے وی۔ ایجوکیشن سوسائٹی،

ریگولر کالج کے طلباء کا سالانہ ترجمان

سالنامہ

ایجوکیشن

حصہ اردو   بابیت ۸۳ - ۶۱۹۸۲

زیر سرپرستی: پرنسپل جناب آر۔ کے۔ شایطی (ایم۔ ایس۔ ایم۔ فل)

ایڈیٹڈ انچارج:

پروٹیکٹڈ سٹیٹ

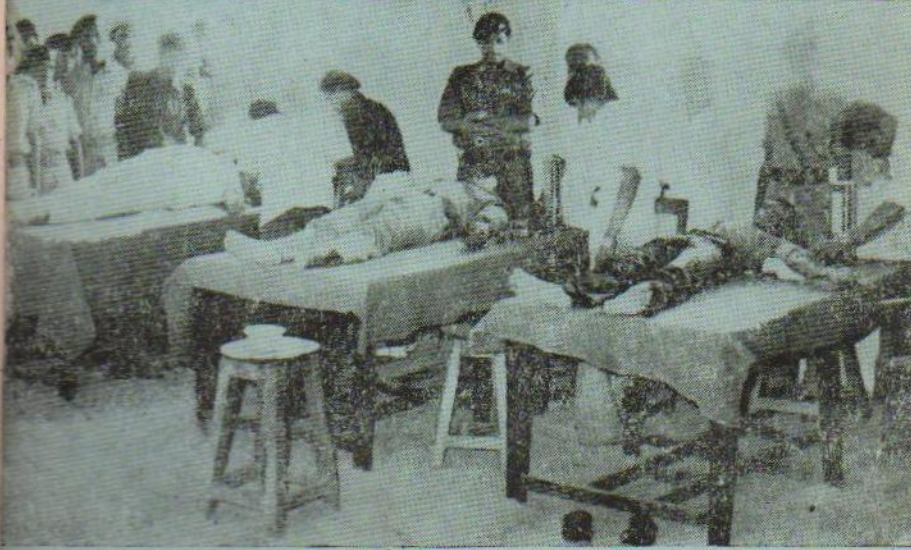
محمد تقی الدین
(ایم۔ اے)

مدیر:
محمد سعید

خواجہ احمد الدین
(ایم۔ اے۔ بی۔ ایڈ)

एन. एस. एस. तर्फे घेतलेल्या नेत्रचिकित्सा शिबीरात
महाविद्यालयाच्या विद्यार्थीनी नेत्ररुग्ण महिलांना मदत करतांना

एन. सी. सी. तर्फे भरलेले रक्तदान शिबीर

